

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ
ҲУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc.35/30.12.2019. Isl/Tar/F.57.01 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ

ИСМАТУЛЛАЕВ АБДУМАННАБ ТУРСУНБАЕВИЧ

ХІХ АСР ОХИРИ ХХ АСР БОШЛАРИДА ТУРКИСТОН ҲУДУДИДА
ЯРАТИЛГАН ТАЖВИД ИЛМИГА ОИД МАНБАЛАР

24.00.02. – Қуръоншунослик. Ҳадисшунослик

ТАРИХ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ

ТОШКЕНТ – 2020

**Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси
автореферати мундарижаси**

**Оглавление автореферата диссертации доктора философии (PhD) по
историческим наукам**

**Content of dissertation abstract of the Doctor of Philosophy (PhD) on
Historical Sciences**

Исматуллаев Абдуманнаб Турсунбаевич

XIX аср охири XX аср бошларида Туркистон ҳудудида яратилган тажвид
илмига оид манбалар.....3

Исматуллаев Абдуманнаб Турсунбаевич

Sources of tajwid science created in Turkestan at the end of XIX and beginning of
XX centuries.....25

Исматуллаев Абдуманнаб Турсунбаевич

Источники науки о тажвиде, созданные на территории Туркестана в конце XIX
начале XX веков..... 45

Эълон қилинган ишлар рўйхати

Список опубликованных работ

list of published works.....49

**ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ
ҲУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc.35/30.12.2019. Isl/Tar/F.57.01 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ

ИСМАТУЛЛАЕВ АБДУМАННАБ ТУРСУНБАЕВИЧ

**ХІХ АСР ОХИРИ ХХ АСР БОШЛАРИДА ТУРКИСТОН ҲУДУДИДА
ЯРАТИЛГАН ТАЖВИД ИЛМИГА ОИД МАНБАЛАР**

24.00.02. – Қуръоншунослик. Ҳадисшунослик

**ТАРИХ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ**

ТОШКЕНТ – 2020

Фалсафа доктори (PhD) диссертацияси мавзуси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссиясида B2018.4.PhD/Is15 рақами билан рўйхатга олинган.

Диссертация Ўзбекистон халқаро ислом академиясида бажарилган.

Диссертация автореферати уч тилда (ўзбек, инглиз, рус (резюме)) Илмий кенгаш веб-саҳифасида (www.iiu.uz) ва «ZiyoNET» ахборот-таълим порталида (www.ziynet.uz) жойлаштирилган.

Илмий раҳбар:

Уватов Убайдулла Муродович

тарих фанлари доктори, профессор

Расмий оппонентлар:

Содиқов Қосимжон Фозилович

филология фанлари доктори, профессор

Умаров Шукурилло

Хурсандмуродович тарих фанлари бўйича
фалсафа доктори (PhD)

Етакчи ташкилот:

Абу Райҳон Беруний номидаги

Шарқшунослик институти

Диссертация ҳимояси Ўзбекистон халқаро ислом академияси ҳузуридаги илмий даражалар берувчи DSc.35/30.12.2019. Isl/Tar./F.57.01 рақамли Илмий кенгаши БИММ платформасининг 2020 йил «_____» декабрь соат _____даги мажлисида бўлиб ўтади. (Манзил: 100011, Тошкент шаҳри, А.Қодирий кўчаси, 11-уй, Тел.: (99871) 244 94 70), Факс: (99871) 244 00 65, e-mail: info@iiu.uz. Ўзбекистон халқаро ислом академияси).

Диссертация билан Ўзбекистон халқаро ислом академияси Ахборот-ресурс марказида танишиш мумкин (_____ рақам билан рўйхатга олинган). (Манзил: 100011, Тошкент шаҳри, А.Қодирий кўчаси, 11-уй, Тел.: (99871) 244 00 91).

Диссертация автореферати 2020 йил «_____» декабрь куни тарқатилди.

(2020 йил «30» ноябрдаги 9-рақамли реестр баённомаси)

Ш.А.Ёвқочев

Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш
раиси, сиёсий фанлар доктори, профессор

Н.А.Мухамедов

Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш
илмий котиби, тарих фанлари номзоди,
доцент

З.М.Исломов

Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш
қошидаги илмий семинар раиси, филология
фанлари доктори, профессор

КИРИШ (фалсафа доктори (PhD) диссертацияси аннотацияси)

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Бугунги кунда дунёда «Улум ал-Қуръон» (علوم القرآن) – Қуръон илмлари доирасида комплекс тадқиқотлар олиб боришга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Қуръоншуносликдаги муҳим соҳалардан саналган «қироат» (قراءة) – Қуръонни араб тилига мос турли услубларда ўқиш ҳамда «тажвид» (تجويد) – тўғри ўқиш қонун-қоидалари ўзининг мустақкам илмий асосларига эгалиги билан ажралиб туради. Ушбу илмлар асрлар оша ислом олимлари томонидан тизимлаштирилиб, асос ва қоидалари тўлиқ шакллантирилган. Аслида, Қуръон адабий араб тилида, тил лаҳжаларига мос равишда нозил қилинган бўлиб, ўқувчиларга енгиллик яратиш мақсадида турли қироатлар асосида тиловат қилиш амалиёти, тўғри талаффуз қилиш учун эса, ҳарфларни ифода қилиш тартиблари ҳам жорий этилган. Ўн беш аср мобайнида узлуксиз, оғзаки ҳамда ёзма шаклда давом этиб келаётган «устоз-шогирд» анъанаси ушбу амалиёт ва қоидаларнинг нақадар муҳимлигидан далолат беради.

Жаҳонда Қуръоннинг тажвид қоидалари ва қироат услубларини махсус ўрганадиган алоҳида мактаблар, марказлар фаолият олиб бормоқда. Миср, Саудия Арабистони, Бирлашган Араб Амирликлари, Эрон каби бир қатор давлатларнинг илмий муассасаларида қироат ва тажвиднинг амалий томонлари ўрганилиши билан бир қаторда, унинг назарий жиҳатлари ҳам тадқиқ қилинади. Уларда салкам минг йилдан ортиқроқ вақт мобайнида вужудга келган илмий адабиётлар, шунингдек, Амир Темур даврида Мовароуннаҳрда яшаб ижод этган Имом Жазарий сингари йирик олимларнинг асарлари ҳам тадқиқ қилинди. Юртимиз ҳудудида ўрта асрлар ва сўнгги даврларда ёзилган асарларнинг Марказий Осиё минтақасида кенг тарқалиши ва асосий адабиётлар қаторида ўқитилиши уларнинг кадри юксаклигидан далолат беради. Бироқ XIX асрдан кейин яшаган олимларнинг китоблари махсус тадқиқ этилмагани ушбу асарларни ўрганиш лозимлигини кўрсатади.

Ўзбекистонда сўнгги йилларда ислом манбашунослиги билан боғлиқ илмларни чуқур ўрганишга кенг шароитлар яратилмоқда. Айниқса, қироат ва тажвид илмлари тарихи ҳамда уларга оид манбаларни таҳлил қилишга алоҳида эътибор қаратила бошлади. Бунда «Қуръонни эшитиш, эшита олиш юксак маънавият, маърифат»¹ тўғрисидаги фикрлар асосий омил бўлиб хизмат қилмоқда. Таъкидлаш ўринлики, Мовароуннаҳрда қироат ва тажвид илмлари бошқа соҳалар каби тараққий этган эди. XIX аср охири – XX аср бошларида ҳам Туркистон²да тажвидга оид бир қатор муҳим манбалар яратилди. Уларда нафақат Қуръонни ўқиш қоидалари, балки ўша даврдаги илмий муҳит, олимлар фаолияти, одамларнинг дунёкараши ва қизиқишлари, туркий тилнинг тажвид

¹ Қуръон қалбларга нур олиб киради // Халқ сўзи. 2018 йил, 17 февраль. <http://old.xs.uz/index.php/homepage/zhamiyat/item/13374-1>; Қалбларга инган тароват // Маърифат. 17.02.2018.; <http://marifat.uz/marifat/ruknlar/manaviat/170218.htm>; Элимизга нур келади // Ўзбекистон овози. 22.02.2018. http://uzbekistonovozi.uz/articles/index.php/ELEMENT_ID=52437

² XIX аср охирларига келиб, Мовароуннаҳр ўрнига Туркистон атамаси, асосан, Туркистон генерал губернаторлигига нисбатан оммалашган. Гарчи Бухоро амирлиги учун – бухоролик, Хива хонлиги учун – хивалик/хоразмлик деган тушунча мавжуд бўлса-да, бироқ, мазкур тадқиқотда Туркистондан, асосан, Ўзбекистон ҳудуди назарда тутилди. Чунки, тадқиқотда кўриб чиқилган даврда Ўзбекистон атамаси қўлланилмагани боис ҳам Мовароуннаҳр ва Туркистон номлари ишлатилди.

китобларига ҳам кириб боргани ҳақидаги қимматли маълумотлар акс этган. Бу эса аждодларимизнинг Қуръон тажвидига оид асарларини тадқиқ этишни тақозо этади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги, 2018 йил 16 апрелдаги ПФ-5416-сон «Диний-маърифий соҳа фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги фармонлари, 2017 йил 23 июндаги ПҚ-3080-сон «Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Ўзбекистондаги ислом цивилизацияси марказини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарорида белгиланган вазифалар ижросини таъминлашга ушбу диссертация тадқиқоти муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланиши-нинг устувор йўналишларига мослиги. Диссертация республика фан ва технологиялар ривожланишининг I. «Демократик ва ҳуқуқий жамиятни маънавий-ахлоқий ҳамда маданий ривожлантириш, инновацион иқтисодий шакллантириш» номли устувор йўналишига мувофиқ амалга оширилган.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Тадқиқотнинг манбавий асосини кироат ва тажвидга оид асарлар ташкил этади.

Ғарб олимлари томонидан тажвид илмига оид бир қанча тадқиқотлар олиб борилган. Жумладан, Кристина Нелсон, Др. Абдул Мажидхан кабилар томонидан амалга оширилган тадқиқотларда тажвиднинг назарий ва амалий жиҳатлари ҳамда Қуръонни тажвидга мувофиқ ўқиш учун зарурий бўлган кўрсатмалар тадқиқ қилинган³.

Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги тадқиқотчиларидан Ч.А.Стори, С.М.Прозоров, А.Б.Халидов, Е.А.Резван, Г.Р.Аганина, З.А.Имамутдинова, Р.Р.Сафиуллина, М.Ф. Муртазин кабиларнинг ёзган асарларида Қуръонни тўғри ўқиш қоидалари, ҳарфларнинг махраж (ҳосил бўлиш ўрни) ва сифатлари ҳақида маълумотлар берилган⁴.

Араб олимлари ва тадқиқотчиларидан: Муҳаммад ибн Жазарий, Жалолиддин Суютий, Ибн Ақила Маккий, Абу Амр Доний, Ибн Мужоҳид, Шамсиддин Заҳабий, Али Қори, Илмиддин Саҳовий, Абу Аббос Қасталоний кабиларнинг асарларида эса кироат ва тажвидга оид илмлар, ундаги қонун-

³ The Art of Reciting the Qur'an by Kristina Nelson, American University in Cairo Press (Cairo, NY), 2001.; F.M. Denny, Tajwid // Encyclopaedia of Islam, Second Edition. — Leiden : E. J. Brill, 2000. — Vol. X (Tā'—U). (англ.); Tajwid: The Art of Recitation of the Holy Qur'an by Dr. Abdul Majid Khan, Tughra Books 2013.; "Theory and Practice of Tajwid," Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics, IV, Leiden, Brill, 2007 (or still in press).

⁴ Стори Ч.А. Персидская литература. Биобиблиографический обзор. Пер.с англ., переработал и дополнил Брегель Ю.Э. В трех частях. — Москва, 1972; Прозоров С.М. Арабская историческая литература в Ираке, Иране и Средней Азии в VII и середине X в. Шиитская историография. — Москва: ГРВЛ, 1980.; Халидов А.Б. Арабские рукописи и арабская рукописная традиция, — Москва, 1985; Резван Е.А. Коран и его мир. - СПб.: «Петербургское Востоковедение», Санкт-Петербург, 2001. — 608 с.; Аганина Г.Р. Орфоэпия рецитации Корана: диссертация...кан.фил.наук. Москва, 2007. — 301 с.; Имамутдинова З.А. Чтение Корана и проблемы артикулирования // Вестник Челябинского государственного университета. 2009. № 35 (173). Филология. Искусствоведение. Вып. 37. — С. 173-181.; Сафиуллина Р.Р. История науки таджвид в Татарстане // Тюркологические исследования. 2019; 2(1). — С. 130-138.; М.Ф. Муртазин, Таджвид как традиция украшения Корана // Корановедение: Учебное пособие / Э.Р. Кулиев и М.Ф. Муртазин. — М. : Изд-во МИУ, 2010. — С. 97-100.

қоидалар кенг ёритилганини таъкидлаб ўтиш лозим⁵.

Юртимиз олимлари ва тадқиқотчилари томонидан ҳам бу борада қатор ишлар амалга оширилган. Жумладан, Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф «Қуръон илмлари» номли китобининг тўртинчи боби кироатлар ҳамда қориларга бағишланган. Р.Обидовнинг «Қуръон мавзуларининг маънавий-тарихий аҳамияти» ва «Ўрта Осиё олимларининг тафсир соҳасидаги хизматлари» номли монографияси, Д.Махсудовнинг «Тафсир илмига кириш» номли ўқув қўлланмаси, А.Абдуллаевнинг «Қуръоншунослик» ўқув қўлланмаси, муаллифлар жамоасининг «Қуръоншуносликка оид илмлар» номли ўқув қўлланмаси ҳамда Ҳ.Кароматов ва Б.Ҳасановнинг Қуръон ва Қуръон илмларига оид тадқиқотларида келтирилган маълумотларни қайд этиб ўтиш лозим⁶.

Мустақиллик йилларида тажвид илмини ўрганишга нисбатан талабнинг ортиши натижасида XX аср бошида яратилган туркий тажвидлар, хусусан, маърифатпарвар Мунавварқори Абдурашидхонов ҳамда Абдувоҳид қори Абдурауф ўғлининг ушбу илмга оид асарлари доирасида рисола ҳамда илмий мақолалар нашр этилди. Мунаввар қорининг маърифатпарварлик ишлари ва сиёсий фаолияти С.Аъзамхўжаев ва бошқалар томонидан очиб берилди⁷.

Шунингдек, А.Ҳикмат, А.Миноваров, А.Салоҳиддин, Р.Мирзақосим каби тадқиқотчилар томонидан «Тажвид» деб номланган рисоалар нашр этилди. М.Алихўжа қизининг «Қуръон ўқитиш қоидалари», Г.Қудратиллоҳ қизининг «Қуръон ўқитиш ва ёдлатиш усуллари» китоблари, Ж.Неъматовнинг «Тартил»

⁵ Ибн ал-Жазарий. Манзума ал-Муқаддимат ал-жазарийя. – Жидда: Дор Нур ал-мактабот, 2006. – 34 б.; Ибн ал-Жазарий. Ғоят ун-нихоя фи табакот ал-қурро. 1-жилд. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмийя, 2006. – 500 б.; Ибн ал-Жазарий. Ат-Тамҳид фи илм ат-тажвид / Таҳқиқ: Ғоним ал-Қудурий. – Байрут: Муассаса ар-Рисола, 1986. – 200.; Жалолиддин ас-Суютий. Ал-Итқон фи улум ал-Қуръон. 4 жилд / Таҳқиқ: Муҳаммад Абулфазл Иброҳим. – Саудия: Визорат шуун ал-исломийя ва-л-авқоф, 1967. – 332 б.; Ибн Ақила ал-Маккий. Аз-Зиёдат ва-л-Эҳсон фи улум ал-Қуръон. 9 жилд. – Иморот ал-арабия ал-муттаҳида: Жомеъа аш-Шориқа, 2006. – 511 б.; Абу Амр ал-Доний. Ат-Таҳдид фи-л-итқон ва-т-тажвид. – Уммон: Дор Аммор, 2000. – 201 б.; Абу Амр Доний. Ал-Мунаббиха фи-л-ҳазки ва-л-итқони ва сифат ат-тажвид. – Мағриб: ал-Хизона ал-Хусайния, 1950. – 25 б.; Ибн Мужоҳид. Китоб ас-Саъба фи-л-қироат. – Миср: Дор ал-Маориф, 1972. – 787 б.; Шамсиддин аз-Заҳабий. Тазкират ал-хуффо. 4 жилд. – Ҳиндистон: Доират ал-маориф ал-усмония, 1957. – 400 б.; Али ал-қори. Ал-Минаҳ ал-фикрия ғала матн ал-жазария. – Миср: Маймания, 1904. – 82 б.; Илмиддин ас-Саҳовий. Жамол ал-қурро ва камол ал-икро. – Макка: Мактаба ат-Турос, 1987. – 768 б.; Абу-л-Аббос ал-Қасталоний. Латоиф ал-ишорот ли-фунун ал-қироот. 10 жилд. – Мадина: Мажмаъ ал-Малик, 2012. – 5182 б.; Қаранг: Иброҳим ибн Саид Дусирий. Мухтасар ал-иборот ли-мўъжам мусталаҳот ал-қироат мин ат-тажвид вал-л-қироат. – Риёз: Дор ал-Ҳазора, 2008. – 700 б.; Иброҳим Муҳаммад Жармий. Мўъжам улум ал-Қуръон. – Дамашқ: Дор ал-Қалам, 2001. – 500 б.; Қаранг: Иброҳим ибн Саид Дусирий. Мухтасар ал-иборот ли-мўъжам мусталаҳот ал-қироат мин ат-тажвид вал-л-қироат. – Риёз: Дор ал-Ҳазора, 2008. – 700 б.; Иброҳим Муҳаммад Жармий. Мўъжам улум ал-Қуръон. – Дамашқ: Дор ал-Қалам, 2001. – 500 б.

⁶ Бу ҳақда қаранг: Кароматов Ҳ. Қуръон ва ўзбек адабиёти. – Т.: Фан, 1995; Ҳасанов Б. Қуръони карим сўзларининг арабча-ўзбекча кўрсаткичли лугати. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1995.; Ҳасанов Б. Қуръон илмлари: Қуръони карим, қироат илми, тажвид илми. – Т., 2000.; Қуръон илмлари / Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. – Т.: “Nilol-Nashr” нашриёти, 2013.; Обидов Р. Қуръон мавзуларининг маънавий-тарихий аҳамияти. – Т.: Тошкент ислом университети, 2006. – Б. 60-145; Обидов Р. Қуръон ва тафсир илмлари. – Тошкент: Тошкент ислом университети нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2009.; Махсудов Д. Тафсир илмига кириш (Ўқув қўлланма). – Тошкент: Qaqnus Media, 2019. – 260 б.; Қуръоншунослик (ўқув қўлланма) / тузувчи: А.Абдуллаев; масъул муҳаррир: З.Исломов. – Т.: “Тошкент ислом университети” нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2011.; Қуръоншуносликка оид илмлар (матн) / А.Абдуллаев ва бошқалар; масъул муҳаррир: И.Усмонов. – Т.: “Мовароуннахр”, 2016.

⁷ Аъзамхўжаев С. Туркистон мухорияти миллий-демократик давлатчилик қурилиши тажрибаси. – Тошкент: Маънавият, 2000. – 170 б.; Абдулваҳҳоб Ўқтой. Устозимиз Мунаввар қори // Гулистон. – № 1. – Тошкент, 2001. – Б. 55; Абдувоҳид қори Абдурауф ўғли. Возиҳ ат-тажвид / Нашрга тайёрловчи ва изоҳлар муаллифлари: Исмоилов М., Исмоилов Ҳ. – Самарқанд: Имом Бухорий халқаро маркази нашриёти, 2017. – 64 б.

(Қуръон ўқиш қоидалари) ҳамда «Тартил асослари ал-Муқаддима ал-Жазарийя шарҳи», Жаҳонгир Убайдуллоҳнинг «Қироат ва тажвид фанидан қўлланма», О.Юнусхон ўғли ва З.Раҳимнинг «Тажвид қоидалари», О.Муҳаммад Юсуфнинг «Муфасссал тажвид» каби асарларида Қуръонни тажвидга мувофиқ тиловат қилиш учун керак бўладиган зарурий қоидалар, ҳарфларнинг маҳраж ва сифатлари мисоллар ёрдамида батафсил ёритиб берилган⁸.

Юқоридагилар билан бир қаторда, XIX аср охири – XX аср бошларида Туркистон ҳудудида яратилган тажвид илмига оид манбалар ҳали комплекс тарзда тадқиқ этилмагани, уларда ёритилган масалалар илмий жамоатчиликка тақдим қилинмаганини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим. Тадқиқот доирасида, асосан, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти⁹ фондида сақланаётган XIX аср охири – XX аср бошларига мансуб 10 дан зиёд қўлёзма ва тошбосма нусхалар¹⁰ дан кенг фойдаланилган.

Тадқиқотнинг диссертация бажарилган олий таълим муассасасининг илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Диссертация Ўзбекистон халқаро ислом академиясининг 2019-2025 йилларга мўлжалланган илмий-тадқиқот ишлари режасининг «Исломшунослик соҳасини такомиллаштириш чора-тадбирлари дастури» банди доирасида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади XIX аср охири – XX аср бошларида Туркистон ўлкасида яратилган тажвид илмига оид манбаларнинг аҳамиятини очиб беришдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари қуйидагилардан иборат:

Тажвид ва қироат илмларини ўрганишнинг назарий-методологик асосларини очиб бериш;

Мовароуннаҳрда тажвид ва қироат илмларининг шаклланиши ва ривожини таҳлилини амалга ошириш;

XIX аср охири – XX аср бошларида тажвид илмининг Туркистондаги ривожини ўрганиш;

Қироат илми билан шуғулланган олимлар ҳаёти ва илмий фаолиятини

⁸ Рафиқжон қори Хурсанд ўғли. Қуръоний олтин силсила. Ижозали қорилар сийрати. – Тошкент: «Qadus Media», нашриёти, 2019. Мазкур ижозатнома матни диссертацияга илова қилинган.; Тажвид / Нашрга тайёрловчи: Ҳикмат А. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2000. – 60 б.; Тажвид / Нашрга тайёрловчи: Миноваров А. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2001. – 84 б.; Салоҳиддин А., Мирзақосим Р. Тажвид. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2006. – 96 б.; Ҳабибулло Солиҳ. Тиловат фазилатлари ва тажвид. – Тошкент, 1994. – 48 б.; Талъат Муҳаммад Афиий. Қуръон қориларига насиҳатнома / Араб тилидан таржима қилувчи: Бекназар Муҳаммад Шукур. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2006. – 60 б.; Мунаввара Али хўжа кизи. Қуръон ўқиш қоидалари. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2003. – 100 б.; Гулобод Қудратиллоҳ кизи. Қуръон ўқитиш ва ёдлатиш усуллари. – Тошкент: Ғафур Ғулом, 2017. – 200 б.; Тартил асослари (Ал-Муқаддима ал-Жазарийя шарҳи) / таржимон ва нашрга тайёрловчи Жаҳонгир Неъматов. – Тошкент: Ғафур Ғулом, 2018. – 312 б.; Тартил (Қуръон ўқиш қоидалари) / Тузувчи Жаҳонгир Неъматов;– Тошкент: Мовароуннаҳр, 2013. – 92 б.; Жаҳонгир Убайдуллоҳ. Қироат ва тажвид фанидан қўлланма. – Тошкент: «Sharq» нашриёти, 2020. – 400 бет; Одиҳон қори Юнусхон ўғли ва Зиёвуддин Раҳим. Тажвид қоидалари. – Тошкент: Тошкент ислом университети нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2011. – 152 б.; Одинахон Муҳаммад Юсуф. Муфасссал тажвид. – Тошкент: Hilol Nashr, 2014. – 200 б.

⁹ Бундан кейинги ўринларда ЎЗР ФА ШИ.

¹⁰ Жумладан, булар учун қаранг: Тасҳил ат-тажвид (ЎЗР ФА ШИ, № 399), Тухфат ал-атфол (ЎЗР ФА ШИ, № 590), Асҳал ат-тажвид (ЎЗР ФА ШИ, № 698), Тухфат ас-сибён (ЎЗР ФА ШИ, № 671), Фатҳ ат-тажвид (ЎЗР ФА ШИ, № 732), Мунтахаб ат-тажвид (ЎЗР ФА ШИ, № 590), Жомеъ ал-қори (ЎЗР ФА ШИ, № 301), Нақд ат-тажвид (ЎЗР ФА ШИ, №733), Возиҳ ат-тажвид (ЎЗР ФА ШИ, №591), ат-Тажвид ал-Муҳаммадий (ЎЗР ФА ШИ, №6457/VI).

тадқиқ этиш;

Туркистонда қироат илми ҳамда шаклланган маҳаллий услуб ва ёндашувларни аниқлаш;

Туркистонда XIX аср охири – XX аср бошларида ёзилган тажвид илмига оид манбалар тавсифини қилиш;

XIX аср охири – XX аср бошларидаги тажвид илмига оид асарларнинг қиёсий таҳлилини амалга ошириш;

Туркистондаги қироат илми манбаларида тажвид қоидалари берилишининг ўзига хос хусусиятларини аниқлаш ҳамда таклиф ва тавсиялар бериш.

Тадқиқотнинг объекти XIX аср охири – XX аср бошларида Туркистон ўлкасидаги тажвид илми.

Тадқиқотнинг предмети Туркистон ўлкасида яратилган тажвидга оид рисоалар ҳамда улардаги қараш ва қоидаларнинг хослигидир.

Тадқиқотнинг усуллари. Тадқиқот мавзусини ёритишда илмий тавсифлаш, қиёсий таҳлил (*comparative analysis*), шунингдек, қўлёзма ва тошбосма манбаларни тадқиқ этишда палеографик (*paleografic*) усуллардан фойдаланилган.

Тадқиқотнинг илмий янгиликлари қуйидагилардан иборат:

ўрта асрларда Мовароуннахрда Қуръон қироати илми кенг тараққий этгани, ҳудуддан етти хил қироатга оид чуқур билимларга эга Ҳофиз Дўстмуҳаммад, Ҳофиз Бадриддин Бухорий, Ёрмуҳаммад Самарқандий сингари етук олимлар етишиб чиққани, уларнинг “Қавоид ал-Қуръон”, “Дуррат ал-фарид”, “Мажмаъ ал-ажойиб” номли асарлари Марказий Осиё минтақасида асосий дарслик сифатида кенг фойдаланилгани исботланган;

ислом оламида шуҳрат қозонган “етти қироат”ни ўргатишга ихтисослашган «шотибийхона» махсус мактаблари XIX аср охирида ҳам Туркистонда фаолият олиб боргани, Бухорода жойлашган бундай машҳур мактаблардан бирида Абдуллоҳ хожа Аълам Бухорий ва Фаҳриддин Бухорийдек қироат илмининг етук намояндалари дарс бергани манбалар асосида аниқланган;

«Ҳирз ал-амоний» асари нафақат минтақада, балки мусулмон оламида ҳам қироат илмидаги муҳим қўлланмалардан бири ҳисобланиб, унинг 1914 йилда Тошкентда учта шарҳи билан бирга нашр қилинган 200 ададдаги нусхаси муқаддас Макка ва Мадина шаҳарларига мутахассис ва талабалар фойдаланишлари учун махсус юборилгани қўлёзма манбалар асосида далилланган;

XIX асрда Марказий Осиё мадрасаларида машҳур бўлган «Назм ал-қавоид» асарининг муаллифи ва ёзилиш даври манбаларда турлича кўрсатилишига қарамай, унинг исми Муҳаммад Зоҳид Ҳаравий, ёзилган даври XVII аср охири экани, XIX аср бошида эса, “Манзума ал-қавоид” номи билан туркий тилга шеърӣ таржима қилингани қўлёзмалар асосида исботланган.

Тадқиқотнинг амалий натижаси қуйидагилардан иборат:

XIX аср охири – XX аср бошларида яшаб, тажвид илми соҳасида ижод қилган олимларнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида маълумотлар тўпланган;

тадқиқотда Ўзбекистон ҳудудида XIX аср охири – XX аср бошларида яратилган қироат ва тажвид илмларига оид асарларнинг Республика фонд ва кутубхоналарида сақланаётган XIX асрда яшаган Акмалхонтўра Тошкандий (1840-1884)нинг «Тажвид Умм ал-Китоб» манзумаси, XX аср бошларида яшаган бухоролик адиб, хаттот ва қироат олими Абдурахим қурро Торобий (1837-1905)нинг «Хужжат ал-воқифин», жадид маърифатпарвари Сиддиқий Ажзий Самарқандий (1864-1927)нинг «Тажвид ал-Қуръон ал-мажид» номли асарлари аниқланиб, илмий муомалага киритилган;

XX аср бошларидаги жадид мутафаккирлари қироат ва тажвид илмларига эътибор қаратиб, болалар учун мўлжалланган тажвид рисолаларини ҳам яратгани аниқланган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги. Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги билдирилган фикр-мулоҳазалар қироат ва тажвид илмларига бағишланган асарларнинг ЎзР ФА ШИ Қўлёзмалар фонди¹¹ ҳамда Ўзбекистон халқаро ислом академияси Манбалар хазинасида¹² сақланаётган қўлёзма ва тошбосма нусхаларига таянилгани билан асосланади¹³.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқотнинг илмий аҳамияти, унинг натижаларидан XIX аср охири – XX аср бошларида фаолият юритган қорилар ҳаёти ҳамда уларнинг илмий мероси бўйича назарий хулосаларни мукаммаллаштиришда фойдаланиш мумкинлиги билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти Ўзбекистонда давлатчилик тарихи, ёзма маданий мерос манбаларини тадқиқ этиш, ёш авлодга етказиш, имом-хатиблар ва отинойилар учун ташкил этиладиган малака ошириш курсларининг ўқув дастурларини ишлаб чиқиш, соҳага доир давлат дастурларининг бажарилишини такомиллаштиришга хизмат қилиши билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. XIX аср охири – XX аср бошларида Туркистон ҳудудида яратилган тажвид илмига оид манбалар таҳлили бўйича тадқиқотнинг илмий натижалари асосида:

Ўрта асрларда Мовароуннаҳрда Қуръон қироати илми кенг тараққий этгани, ҳудуддан етти хил қироатда чуқур билимларга эга Маъсумхожа Кеший, Ҳофиз Дўстмуҳаммад, Ҳофиз Бадриддин Бухорий, Ёрмуҳаммад Самарқандий каби етук олимлар етишиб чиққани, уларнинг “Қавоид ал-Қуръон”, “Дуррат ал-фарид”, “Мажмаъ ал-ажойиб” асарлари Марказий Осиё минтақасида асосий дарслик сифатида ўқитилгани тўғрисидаги илмий хулосалар буюртма асосида «Абдулвоҳид қори Абдуррауф ўғли. Возих ат-тажвид» номли китоб мазмунига сингдирилган (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Дин ишлари бўйича қўмитанинг 2020 йил 16 октябрдаги 5177-сон маълумотномаси).

¹¹ Тасҳил ат-тажвид (ЎзР ФА ШИ, №399), Тухфат ал-атфол (ЎзР ФА ШИ, №590), Асҳал ат-тажвид (ЎзР ФА ШИ, №698), Тухфат ас-сибён (ЎзР ФА ШИ, №671), Фатҳ ат-тажвид (ЎзР ФА ШИ, №732), Мунтахаб ат-тажвид (ЎзР ФА ШИ, №590), Жомеъ ал-қори (ЎзР ФА ШИ, №301), Нақд ат-тажвид (ЎзР ФА ШИ, №733), Возих ат-тажвид (ЎзР ФА ШИ, №591), ат-Тажвид ал-Мухаммадий (ЎзР ФА ШИ, №6457/VI).

¹² Рисолаи тажвид (ЎХИА МХ, №311/I), Қавоид ал-Қуръон (ЎХИА МХ, №311/VIII), Назми рисолаи тажвид (ЎХИА МХ, №311/IX), Рисолаи тажвид (ЎХИА МХ, №312/I) ва Рисолаи вакфи Ғуфрон (ЎХИА МХ, №312/II).

¹³ Қўлёзмаларнинг илмий тавсифларига оид каталоглардаги тажвид ва қироат илмига оид маълумотлар ҳамда тадқиқотга асос қилиб олинган асарлар ҳақида диссертациянинг 5-чи ва 6-чи иловасига қаралсин.

Натижада, тўғри ўқиш ва талаффуз қилиш борасидаги назарий маълумотлар бойитилган ҳамда етук олимлар ҳақида билимлар шакллантирилган;

ислом оламида машҳур «етти қироат»ни ўргатишга ихтисослашган «шотибийхона» номли махсус мактаблар XIX аср охирида ҳам Туркистонда фаолият олиб боргани, Бухорода жойлашган бундай мактаблардан бирида Абдуллоҳ хожа Аълам Бухорий ва Фахриддин Бухорий сингари маҳаллий олимлар дарс бергани тўғрисидаги хулоса ва тавсиялардан Ўзбекистон мусулмонлари диний идораси тасарруфидаги билим юртлари талабалари учун Қуръон қироати ва тажвид фанларидан «Мовароуннаҳрда тажвид илмининг тараққиёти», «Қироат илми билан шуғулланган олимлар ҳаёти ва ижоди» номли мавзулар ҳамда буюртма асосида «Қироат ва тажвид фанидан қўлланма» номли дарслик мазмунига сингдирилган. (Ўзбекистон мусулмонлари диний идорасининг 2020 йил 06 ноябрдаги 2192-сон маълумотномаси). Натижада, ёшларнинг қироат ва тажвид бўйича билимлари бойитилиб, уларнинг ушбу фанларни мустаҳкам ўзлаштиришига таъсир этган;

«Ҳирз ал-амоний» асари нафақат минтақада, балки бутун мусулмон оламида ҳам қироат илмидаги муҳим қўлланмалардан бири бўлиб, 1914 йилда Тошкентда учта шарҳ билан бирга нашр қилинган 200 ададдаги нусхаси муқаддас Макка ва Мадина шаҳарларига мутахассис ва талабалар ўрганишлари учун махсус юборилганига доир хулосалар буюртма асосида «Бухоро таълим тизими тарихи» китоби мазмунига сингдирилган (Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси марказининг 2020 йил 5 ноябрдаги 316/20 сонли маълумотномаси). Натижада, кенг жамоатчиликни юртимиз бой маданий-маърифий тарихи билан таништиришга эришилган;

XIX асрда Марказий Осиё мадрасаларида машҳур бўлган «Назм ал-қавоид» асарининг муаллифи ва ёзилиш даври манбаларда турлича кўрсатилишига қарамай, унинг исми Муҳаммад Зоҳид Ҳаравий, ёзилиш даври XVII аср охири экани, XIX аср бошида эса, «Манзума ал-қавоид» номи билан туркий тилга шеърий таржима қилингани ҳақидаги маълумотлар буюртма асосида «Буюк юрт алломалари» китоби мазмунига сингдирилган (Имом Термизий халқаро илмий-тадқиқот марказининг 2020 йил 18 ноябрдаги 03-26/21- сонли маълумотномаси). Натижада илмий-маданий жамоатчилик, хусусан, ёшларни соҳага оид маълумотлардан кенг хабардор этиш ва соҳа ходимларининг касбий маҳоратини оширишга хизмат қилган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Мазкур тадқиқот натижалари 5 та халқаро ҳамда 5 та республика илмий-амалий анжуманларида муҳокамадан ўтказилган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилиниши. Диссертация мавзуси бўйича 23 та илмий иш, шулардан Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссиясининг докторлик диссертацияларининг асосий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрларда 13 та мақола жумладан, 9 таси республика ва 4 таси хорижий журналларда нашр этилган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация таркиби кириш, ҳар бири учта параграфдан таркиб топган учта боб, фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати ҳамда иловалардан иборат. Диссертациянинг ҳажми 137

бетни ташкил қилади.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Кириш қисмида танланган мавзунинг долзарблиги ва зарурати асосланган ҳамда муаммонинг ўрганилганлик даражаси таҳлил этилган, тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги ва диссертация бажарилган олий таълим муассасасининг илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги кўрсатиб берилган, тадқиқотнинг мақсади, вазифалари, объекти, предмети ва усуллари аниқланган, тадқиқотнинг илмий янгилиги маълум қилинган, тадқиқот натижаларининг ишончлилиги, илмий ва амалий аҳамияти кўрсатиб берилган, тадқиқотнинг амалий натижалари, амалда жорий қилиниши, апробацияси, эълон қилиниши ҳамда диссертациянинг тузилиши ва ҳажми тўғрисида маълумотлар келтирилган.

Диссертациянинг «**Тажвид ва қироат илмларининг шаклланиш тарихи ҳамда уларни ўрганишнинг назарий асослари**» деб номланган биринчи бобида «Қуръоншунослик»нинг бошқа исломшунослик фанлари орасида тутган ўрни ва аҳамияти кўрсатиб ўтилган. Шу билан бир қаторда, Мовароуннаҳрда қироат ва тажвид илмлари тарихи илмий асосда ёритилган, жумладан, минтақада бу соҳада яратилган манбалар тўғрисида маълумотлар берилган.

Мазкур бобнинг биринчи параграфи «*Тажвид ва қироат илмларини ўрганишнинг назарий-методологик асослари*» деб номланган. Исламшунослик фанлари ҳадис, фикҳ, калом, фароиз кабилар билан бир қаторда Қуръонни ҳар томонлама ўрганишга қаратилган илмларни ҳам ўз ичига олади. Ушбу илмлар умумий ном билан «Қуръон илмлари» деб аталади. Уларга тафсир, усул ат-тафсир, носих ва мансух илми, қироат ва тажвид кабиларни киритиш мумкин.

Қуръонни турли хил ўқиш у нозил қилинган илк даврда вужудга келган. Зеро, Қуръон араб тили шевалари ва лаҳжаларига мос равишда нозил қилинган. Қуръоннинг етти ҳарфда нозил қилинишига оид илмлар энг нозик мавзулардан бири ҳисобланади. Ушбу масала кейинги давр олимлари томонидан турли ёндашувлар асосида ўрганилиб, ҳар хил талқин қилинган. Жумладан, Ҳофиз Абу Ҳотим ибн Ҳиббон Бустийнинг келтиришича, одамлар бу борада ўттиз беш хил фикрни илгари сурганлар¹⁴. Бунга оид маълумотларни синчиклаб ўрганган олимлар Қуръоннинг етти ҳарфда нозил қилиниши унинг баъзи сўз ва ҳарфларини талаффуз қилишда ижозат берилган етти хилма-хиллик, деган хулосага келганлар¹⁵. Асрлар давомида Қуръон қироатининг мутавотир, машҳур ҳамда шозз деб аталувчи турлари шаклланган. ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти Қўлёзмалар фондида сақланаётган қўлёзмада «Фотиҳа» сураси шозз қироатида қуйидаги шаклда ўқилиши қайд этилган¹⁶ ҳамда олимлар ва фақиҳларнинг яқдил фикрларига кўра, уни намозда ўқиш дуруст эмаслиги алоҳида қайд этилган.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ. نَحْمَدُ اللَّهَ رَبَّ الْعَالَمِينَ. الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ. مُلَّاكٌ يَوْمَ الدِّينِ. إِنَّا لَكَ نَعْبُدُ وَ إِنَّا مِنْكَ نَسْتَعِينُ. أَرْشَدْنَا السَّبِيلَ الْمُسْتَقِيمَ. سَبِيلَ الَّذِينَ مَنَنْتَ عَلَيْهِمْ سِوَى الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَ غَيْرِ الضَّالِّينَ.

¹⁴ Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Ҳадис ва Ҳаёт. 30-жуз. – Тошкент: Шарқ, 2007. – Б. 257.

¹⁵ Абдуллоҳ Салоҳиддин, Раҳматуллоҳ Мирзақосим. Тажвид. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2006. – Б. 12-13.

¹⁶ ЎзР ФА ШИ қўлёзмалар фонди, инв. № 10493/Х.

Шозз қироат турининг асосчилари – Ҳасан Басрий (110/728), Ибн Муҳайсин (123/740), Аъмаш (148/766), Яхё Язидий (202/818) кабилардир¹⁷.

Вақт ўтиши билан «етти ҳарф» тушунчаси ўз ўрнини «етти қироат»га бўшатиб берди. Ўзбекистонда мустақиллик йилларида қуръоншунослик соҳасининг ривожланиши қироат ва тажвид илмлари тарихининг изчил ўрганила бошлашига замин яратди. Диссертациянинг кириш қисмида бу ҳақда сўз юритилган. Ушбу фаслда, асосан, қироат ва тажвид илмлари тарихини илмий ўрганишнинг назарий ва методологик жиҳатлари таҳлил қилинган. Биринчи бобнинг иккинчи параграфи «*Мовароуннаҳрда тажвид ва қироат илмларининг шаклланиши ва ривож*» деб номланиб, унда минтақада тажвид илмининг кенг тарқалиши, машҳур қорилар ва қироат олимларининг илмий фаолияти ва ёзма мероси таҳлил қилинган.

Қуръонни тўғри ўқиш қонун-қоидалари мажмуи – тажвид илми Мовароуннаҳр ҳудудига ислом кириб келиши биланоқ кенг тарқалди. Муҳаддислар султони Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий (810-870)нинг шайхлари орасида ҳам қироат илмининг етук намояндалари мавжуд эди. Жумладан, Убайдуллоҳ ибн Мусо Абасий (213/828)ни мана шундай олимлардан бири дейиш мумкин. У машҳур қироат олимлари, «етти қироат»эгалари Ҳамза Зайёт (156/773) ва Имом Кисоий (189/805) кабиларнинг шогирди ҳисобланади. Абулқосим Ҳайсам Бухорий ҳам қироат олимларидан бўлиб, у Имом Бухорий яшаган даврда, IX асрнинг 50-йилларида шуҳрат қозонган.

Тадқиқотчи Д.Юсупованинг келтиришича, Темурийлар даврида: мавлоно Муъиниддин Фароҳий (907/1501), Амир Ихтиёриддин Ҳасан Турбатий, мавлоно Муъиниддин Воиз, Жамолиддин Атоуллоҳ (905/1499), Амир Сайид Аслиддин Абдуллоҳ Ҳусайний (883/1478), Ҳофиз Гиёс (873/1468), Шамсиддин Муҳаммад ибн Шарафуддин Усмон (901/1495), Низомуддин Абдуллоҳ, Хожа Имоуддин Абдулазиз Абҳарий, шайхулислом Сайфуддин Аҳмад Тафтазоний (917/1511), Камолуддин Ҳусайн Воиз Кошифий, Шамсуддин Муҳаммад Табадгоний (891/1486) каби диний илмларнинг (тафсир, ҳадис, фикҳ, тасаввуф, қироат ва бошқа) етук олимлари фаолият олиб борганлар¹⁸.

Соҳибқирон Амир Темур даврида Самарқандга таниқли қироат олими Шамсиддин Жазарий (833/1429) ташриб буюриб, бу ерда бир муддат илмий фаолият олиб борган. У ўзининг тажвид илмига бағишланган машҳур манзумаси – «Муқаддимат ал-Жазарийя» асаридан талабаларга таълим бериш билан бир қаторда, Қуръон қироатидан ижозалар ҳам берган. XVI асрда самарқандлик олим Ёрмуҳаммад Самарқандий қироат ва тажвид илмларига оид «Қавоид ал-Қуръон» номли асар ёзган. Унда Имом Осим ва унинг ровийлари, қироатлари услуби ҳамда қоидалари батафсил зикр этилган. Ушбу манбанинг қўлёзма нусхалари ЎЗР ФА Шарқшунослик институти Қўлёзмалар фондида сақланмоқда. Ушбу асардан мавлоно Алий Қори ўзининг «Муқаддимат ал-Жазарийя»га ёзган шарҳида фойдаланган.

Ҳофиз калон лақаби билан танилган Ҳофиз Бадриддин Бухорий қироат илмига оид «Дуррат ал-фарид» номли асар ёзган. XVII асрда яшаб ижод қилган

¹⁷ Шаъбон Муҳаммад Исмоил. ал-Аҳруф ас-сабъату ва-л-қироат ва ма йусару ҳавлаҳа мин шубҳатин. – Макка: Сакаф ал-адаби, 2001. – Б. 119.

¹⁸ Юсупова Д.Ю. Жизнь и труды Хондамира – С. 110-119.

Ҳофиз Дўст Муҳаммад ибн Ёдгор Вазирий «Мажмаъ ал-ажойиб» номли китобида етти, ўн ҳамда шозз қироатларга оид маълумотлар берилган. Муҳаммад Боқий ибн Турсун Муҳаммад ибн Бобожон ибн Мавлоно Мирон Бухорий Соктарий Субҳонқулихонга бағишлаб, Имом Шотибий қасидасининг форс тилидаги тўлиқ шарҳини яратган. Ушбу асар 1914 йили Тошкентда Мавлоно Алий Қори ва Муҳаммад Шўъланинг шарҳлари билан бирга нашр этилган. Буюк шоир Алишер Навоий ҳам Қуръони карим, хусусан, қироат ва тажвид илмлари ҳақида билимга эга бўлган.

Мовароуннаҳрда қироат ва тажвид илмларининг кенг тарқалишига айрим ҳукмдорлар бу илмларни мутахассислар даражасида чуқур билгани, алоҳида эътибор қаратгани ҳамда уларни ривожлантиришни давлат сиёсати даражасига кўтаргани ҳам сабаб бўлган. Жумладан, Ҳофизи Калон (927/1521) «ал-Муфрада ал-муфида» номли асарида шайбоний ҳукмдор Убайдуллоҳхоннинг тафсир, ҳадис, фикҳ, сарф ва наҳв илмларини чуқур билиши ҳақида маълумот берган¹⁹.

Қироат ва тажвид илмларининг энг атоқли вакилларида бири Шамсиддин Жазарий (833/1429) икки жилдан иборат «Ғоят ан-нихоя фий табақот ал-қурро» номли асар ёзган бўлиб, унда 3955 нафар Қуръон қорилари ҳамда қироат устозлари ҳақида маълумотлар берилган²⁰. Шамсиддин Заҳабий (749/1348) томонидан яратилган «Маърифат ал-қурро ал-кибор ʼала-т-табақот ва-л-аъсор» номли китобда эса 1242 нафар Қуръон қорилари ва қироат устозлари зикр этилган²¹. Айтиш мумкинки, мазкур қориларнинг қарийб учдан бир қисми ўзларидан илмий мерос қолдирганлар. Улар орасида мовароуннаҳрлик олимлар ҳам бўлиб, улар яратган асарларнинг барчаси ҳам бизнинг давримизгача етиб келмаган. Ушбу асарларнинг айримлари ўша даврда шуҳрат қозонган, қолганлари эса қўлёзма ҳолида қолиб кетган. Масалан, «Ғоят ан-нихоя» асари муаллифининг келтиришича, Юсуф ибн Муҳаммад Хоразмий номли қироат олими тажвидга оид «ат-Такриб» деб номланувчи китоб ёзган. Бироқ, тадқиқот жараёнида дунё қўлёзма фондларида мазкур китобнинг қўлёзма нусхалари сақланаётгани ҳақида ҳеч қандай маълумот учрамади.

Қуръонни тўғри ўқиш қонун-қоидаларига бағишланган қироат ва тажвид илмлари соҳасида мовароуннаҳрлик юзлаб олимлар фаолият олиб борганлар. ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг Асосий фондида сақланаётган нодир қўлёзма манбаларнинг аксариятини айнан тажвид илмига оид асарлар ташкил этади. Бироқ улар ҳақида умумий тасаввур берувчи маълумотлар деярли мавжуд эмас. Бирламчи ҳисоб-китобларга кўра, арабча манбаларнинг 141 таси, форсча ҳамда туркийча манбаларнинг эса 182 таси тажвид илмига оид қўлёзмалардир. Уларнинг катта қисмини Имом Шотибий (590/1194)нинг «Ҳирз ал-амоний», Шамсиддин Жазарий (833/1429)нинг араб тилида ёзилган «ал-Муқаддима» ҳамда маҳаллий олимлардан Мирзо Зоҳид (XVIII аср)нинг форс тилидаги «Қавоид ал-Қуръон» асарларининг нусхалари ташкил этишига қарамай, ҳали ўрганилмаган, дунё илмий жамоатчилигига номаълум, шу билан бирга, жаҳоннинг бошқа қўлёзма фондларида мавжуд

¹⁹ Ҳофизи Калон. ал-Муфрада ал-муфида. ЎзР ФА ШИ қўлёзмаси, № 2945. – В. 3⁶.

²⁰ Шамсиддин ибн Жазарий. Ғоят ан-нихоя фи табақот ал-қурро. 2 жилд. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмийя, 2006.

²¹ Шамсиддин Заҳабий. Маърифат ал-қурро ал-кибор. 4 жилд / Таҳқиқ: Тайёр Олтиқулоч. – Истанбул, 1995.

бўлмаган бир қатор манбалар ҳам борлигини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим. Ўтиборлиси, ушбу нусхалар ҳали илмий муомалага киритилмаган бўлиб, уларнинг аксариятига мукамал илмий тавсиф ҳам берилмаган. Тажвид илмига оид манбаларнинг аксари Мирзо Зоҳид қаламига мансуб «Қавоид ал-Қуръон» асарининг қўлёзма нусхаларидан иборат. Мазкур манба билан яқиндан танишиш жараёнида унинг устида алоҳида илмий тадқиқот олиб бориш зарурати мавжуд экани аниқланди.

Қўлёзмалар картотекаларида қайд этилишича, Асосий фондда мазкур асарнинг 63 та нусхаси сақланмоқда. Уларнинг аксарияти XIX асрда китобат қилинган. Шу билан бир қаторда, Дублет фондида ҳам унинг камида 60 та нусхаси мавжуд. Ҳамид Сулаймон фондида эса асарнинг 10 дан ортиқ нусхаларини учратиш мумкин. Қўлёзмалар картотекаларида муаллифнинг номи Мирзо Зоҳид, Зоҳид, Зоҳидий, Мулла Зоҳид, Мавлоно Зоҳид шаклларида берилган. У тўғридаги маълумотлар манбаларда деярли мавжуд эмас. Дублет фонди қўлёзмаларининг қисқача илмий тавсифини яратган мутахассислар «Назм ал-қавоид» асарининг муаллифи Мирзо Зоҳид Ҳаравий экани, у (1102/1690) йилда вафот этганини қайд этиб ўтганлар²². У Муҳаммад Зоҳид ибн Муҳаммад Аслам Ҳаравий бўлиб, ўз даврининг етук мутакаллим олимларидан ҳисобланган. У Кобулда мухтасиблик лавозимида фаолият юритгани сабабли унинг исми олдида Мир ва Мирзо сўзлари қўлланилган. У «аш-Шамсия», «ал-Мавоқиф» ва «Таҳзиб ал-мантиқ» каби калом илмига оид машҳур асарларга ёзган шарҳлари билан ҳам танилган. Ушбу шарҳларнинг тошбосма нусхалари бир неча бор нашр этилган²³. Манбаларда унинг «Рисола тасдиқ ат-тасаввур ва-т-тасдиқ» номли асар ёзгани ҳақида ҳам маълумотлар мавжуд²⁴. Тадқиқот жараёнида мазкур асар Хуросонда эмас, балки Мовароуннаҳрда кўпроқ шуҳрат қозонгани аниқланган.

Тажвид илмига оид яна бир манба «Қавоид ал-Қуръон» деб номланади. Асар муаллифи XVII асрда яшаб ижод қилган олим Ёрмуҳаммад ибн Худойдод Самарқандийдир. Мазкур китобнинг 15 га яқин нусхалари мавжуд бўлиб, у шайбоний ҳукмдор Убайдуллоҳхонга бағишлаб ёзилган. «Қавоид ал-Қуръон» асаридан XIX-XX асрларда Туркистонда яшаган уламолар тажвидга оид рисоалар яратишда асосий манба сифатида унумли фойдаланганлар. Жумладан, Мир Зиё Жизахий томонидан ёзилиб, 1913 йилда Самарқандда чоп этилган «Асҳал ат-тажвид» асарининг «Ҳуруфларни риоя қилиб ўқумоқлик баёни» деб номланган фасли «Қавоид ал-Қуръон»нинг «Дар баёни риоят кардани ҳуруф» боби билан айнан бир хил эканини кўриш мумкин.

Ҳофизи Калон номи билан танилган бухоролик олим «ад-Дуррат ал-фарида» ва «Анис ал-қурро» номли асарларни ёзгани маълум²⁵. Муаллиф Убайдуллоҳхон ҳукмронлиги даврида Бухорода илмий фаолият олиб борган олимлардан бири ҳисобланади.

²² Қўлёзма учун қаранг: ЎЗР ФА ШИ, № Д 2578/II. ЎЗР ФА ШИ Дублет фонди қўлёзмаларининг қисқача илмий тавсифидан фойдаланишда яқиндан ёрдам берган институт катта илмий ходими, тарих фанлари номзоди Ҳ.А. Аминовга миннатдорчилик билдираман.

²³ Али Акбар Деххудо. Луғатнома. 8-жилд. – Техрон: Муассасаи инташорот ва чопи Донишгоҳи Техрон, 1993. – Б. 11084.

²⁴ Муҳаммад Зоҳид Ҳаравий. Рисола тасдиқ ат-тасаввур ва-т-тасдиқ. ЎЗР ФА ШИ, № 5330/VII. – В. 147^а-154^б.

²⁵ Ҳофизи калон. Ад-дуррат ал-фарида. ЎЗР ФА ШИ қўлёзмалар фонди, №№ 10530; 10685/XI; 2945.

ЎзР ФА ШИ қўлёзмалари картотекаларида №2945 инвентарь рақами билан сақланаётган Ҳофизи Калон қаламига мансуб яна бир асарнинг номи «Анис ал-қурро» деб берилган. Унинг қўлёзма нусхаси (927/1521) йили китобат қилинган бўлиб, автограф бўлиши ҳам мумкин.

Сидқий таҳаллуси билан ижод қилган фарғоналик олим Муҳаммад Содик ибн Абдулбоқи Фарғоний (1000/1591) йилда «Риёз ал-аброр» номли китоб ёзган. 41 варақдан иборат бўлган мазкур асар қўлёзмаси Қуръон кироати илмига оид форс тилида ёзилган ноёб манба ҳисобланади²⁶.

Дунёнинг қатор қўлёзма фондларида мовароуннаҳрлик олимлар томонидан яратилган, илмий муомалага киритилмаган, тавсифлари яратилмаган кўплаб қўлёзма манбалар сақланмоқда. Улар қаторида ислом илмлари, хусусан, тажвид илмига оид асарлар ҳам алоҳида эътиборга молик. Мовароуннаҳрда яратилган, бизгача етиб келган тажвид илмига доир асарлар, асосан, XVI асрга тегишли манбалардир. XIX асрга келиб, бу борада бир қатор мўъжаз рисоалар, хусусан, тажвид илмини илк бошловчиларга мўлжалланган форс ва туркий тиллардаги назмий ҳамда насрий асарлар яратилди. XX аср бошларида мазкур асарларнинг ўндан зиёди тошбосма шаклда ҳам нашр этилган. Шу билан бир қаторда, таъкидлаш жоизки, ушбу китобларнинг муаллифлари ҳаёти ва илмий фаолияти, асарларининг ўзига хос хусусиятлари ҳали илмий асосда тадқиқ этилмаган. Уларни ўрганиш Ўрта Осиё ва унинг маркази бўлмиш қадим Туркистон – Ўзбекистон илм-фани тарихининг ҳануз очилмаган айрим саҳифаларини тўлдириш жараёнида муҳим амалий аҳамиятга эга ҳисобланади. Ушбу асарларни тадқиқ қилиш орқали аجدодларимизнинг ислом цивилизациясига қўшган бебаҳо ҳиссалари ҳақида тўла тасаввур ҳосил қилиш мумкин.

Диссертациянинг иккинчи боби **«XIX аср охири – XX аср бошларида Туркистон диний-маърифий муҳитида тажвид ва кироат илмларининг ўрни»** деб номланган. Ушбу бобнинг *«XIX аср охири – XX аср бошларида тажвид илмининг Туркистондаги ривожини»* номли биринчи параграфидида кўрсатилган даврда минтақада тажвид илми ривожининг ўзига хос хусусиятлари илмий таҳлил қилинган.

XIX асрда Ўрта Осиё учта хонликка бўлинган ҳолда идора қилинган. Ушбу даврда Хива хонлигида Қўнғирот, Қўқон хонлигида Мингла, Бухоро амирлигида Манғитлар сулоалари давлат тепасига келган. Маърифатпарвар хон ва амирлар томонидан маданий-маърифий соҳаларда амалга оширилган ислохотлар илм-фан ҳамда олимларга бўлган муносабатнинг ижобий тус олишига сабаб бўлди. Миллий тикланиш ва ижобий ўзгаришлар барча соҳаларда сезила бошлади. Айниқса, мусулмон жамиятида Қуръон ва унга боғлиқ илмлар алоҳида ўрин тутгани ҳамда ҳукмдорларнинг эътибори остида қорила ва қорихоналар фаолияти сезиларли равишда яхшиланди.

Мунис Хоразмий (1778-1829) Қўнғиротлар сулоласининг асосчиси Муҳаммад Амин иноқ ҳақида зикр қилиб, унга «Уламо ва фузалонинг тавқир ва таъзимида (икром ва улуғлашда) муболаға кўргузур эрди», деб таъриф беради²⁷. У Муҳаммад Раҳим I (1806-1825)нинг ўсмирлик даври ҳақида эса: «Чун, синни

²⁶ Муҳаммад Содик Фарғоний. Риёз ал-аброр. ЎзР ФА ШИ қўлёзмалар фонди, № 6395/II. – 8^б-49^а в.

²⁷ Мунис ва Огаҳий. Фирдавс ал-икбол. ЎзР ФА ШИ қўлёзмалар фонди, инв. № 5364/I. – В. 125^а-125^б.

тамйизга уруж қилиб, (оқ-қорани ажратадиган ёшга етиб) маротиби шабобга тараққий топди, улуми диний ва фазойили яқиний иктисобиға майл кўргузуб, илму фазилатда фариди замон ва нодири даврон бўлди», деб айтади²⁸. Шу билан бир қаторда, «Фирдавс ал-икбол» асарида Мухаммад Раҳимхон I қироат илмига алоҳида эътибор қаратгани, жумладан, талабаларнинг қироатини шахсан ўзи текшириб боргани, сарой масжидида тажвид илмидан дарс бергани, умуман, қироат ва тажвид илмларига давлат миқёсида аҳамият берилгани ҳақида батафсил тўхталиб ўтилган²⁹.

XVIII аср охири – XIX аср бошларида Бухоро амирлигида маъсум лақаби билан танилган Амир Шохмурод (1785-1800) ҳукмронлик қилди. У ёшлигида мадрасада таълим олиб, Қуръони каримни тўлиқ ёд олган. У «етти қироат»га оид машҳур Абулқосим Шотибий (590/1194)нинг «Хирз ал-амоний» номли асарини мукаммал билган³⁰. Манбаларда Бухоро ҳукмдорларидан Ҳайдар (1800-1826)нинг ҳам Қуръони каримни тўлиқ ёд олган қорилардан бўлгани зикр этилган. Жумладан, «Гулшани мулук» асарида шундай келтирилган:

رعیت پرور، دانا و عالم و نجی و متقی و حافظ کلام الله بود. با وجود اشتغال پادشاهی هر روز با چهار صد ملا درس میگفت

«У халқпарвар, доно, покиза, тақводор, Каломуллоҳнинг ҳофизи эди. Подшоҳлик ишлари билан бирга, ҳар куни тўрт юз нафар муллага дарс берарди»³¹. Ҳукмдорларнинг қироат ва тажвид илмлари билан шахсан шуғулланганлари минтақада мазкур илмларга қизиқиш юқори бўлганини кўрсатади.

Мазкур бобнинг «Қироат илми билан шуғулланган олимлар ҳаёти ва илмий фаолияти» деб номланган иккинчи параграфида минтақа олимларининг бу соҳада олиб борган фаолиятлари таҳлил қилинган.

Пўлотжон Домулла Қайюмов (1885-1964)нинг «Тазкираи Қайюмий» номли асарида бир қатор ижодкор қорилар, уларнинг ҳаёти ва илмий фаолияти ҳақида сўз юритилган, шеърларидан ҳам намуналар берилган³². Асарда келтирилган маълумотлар қорилар ўз даврининг ижтимоий ҳаётида ҳам фаол иштирок этганларини кўрсатади.

Пўлотжон Домулла Қайюмов «Қуръон қироати илмини ўрганган кишига қори дейилади», деб таъкидлаган ҳолда «қори» унвони кимларга берилиши ҳақида ҳам тўхталиб ўтган³³. Бошқа бир ўринда эса, «Қуръони шарифни тажвиди билан бир устоддан ўрганган кишига берилган унвон эгаси «қори» дейилади», деб зикр қилинган³⁴. Бу билан у Қуръонни шунчаки ёд олиб, хотирасида сақлаб юрган киши эмас, балки уни ҳифзида сақлаш билан бир қаторда, қироат илмидан хабардор ҳамда унга амал қиладиганлар ҳақиқий «қори» саналишини назарда тутган бўлиши мумкин. «Тазкираи Қайюмий»

²⁸ Ўша манба. – В. 199^а.

²⁹ Ўша манба, инв. № 5864. – В. 169^б-170^б (338-340).

³⁰ Исмоилов М. XVIII асрнинг охирларида Бухоро амирлиги маънавий ҳаётида Амир Шохмуроднинг ўрни // Тошкент Ислон университети илмий-таҳлилий Ахбороти. – № 2. – Тошкент, 2008. – Б. 49-53.

³¹ Мухаммад Яъқуб. Гулшан ал- мулук. ЎЗР ФА ШИ қўлёзмалар фонди, № 1507/3. – В. 270^а.

³² Қаранг: Пўлотжон Домулла Қайюмов. Тазкираи Қайюмий / Нашрга тайёрловчи: А. Қаюмов. – Тошкент, 1998. 1-жилд. – 1-246 б.; 2-жилд. – 247-469 б.; 3-жилд. – 470-712 б.

³³ Ўша манба. 2-жилд. – Б. 433.

³⁴ Ўша манба. 3-жилд. – Б. 540.

асарида номлари зикр этилган шоир ва адиблар орасидан қорилар ҳақида алоҳида тўхтаб ўтилган. Жумладан, мазкур қориларнинг аксари Фарғона водийсидан, қолганлари эса Ўзбекистоннинг бошқа вилоятларидан экани қайд этилган.

Диссертациянинг ушбу параграфида бир қатор тазкира ва қўлёзмаларда номлари келган қорилар ҳақида маълумотлар жамланиб, таҳлил қилинди.

Иккинчи бобнинг учинчи параграфи *«Туркистонда қироат илми ҳамда шаклланган маҳаллий услуб ва ёндашувлар таҳлили»* деб номланиб, унда Қуръонни ёдлаш усуллари, қориларнинг бу борадаги ўзига хос ёндашувлари ҳақида сўз юритилган. Шу билан бир қаторда, ушбу параграфда XIX аср охири – XX аср бошларида Бухоро мадрасаларида Абулқосим Шотибий (1144-1194) қаламига мансуб Қуръоннинг етти қироатда ўқилиши қоидаларига атаб ёзилган «Хирз ал-амоний» асари асосий қўлланма сифатида ўқитилгани бирламчи манбалар орқали аниқланди. XX аср бошларига қадар Ўрта Осиёда фаолият юритган қорихоналарда талабаларга берилган ижозатномаларнинг ўзига хос хусусиятлари таҳлил қилинди. Минтақа қориларининг қироат илмидаги услуб ва ёндашувлари, хусусан, улар томонидан оятлар ўртасида тўхташ – «вақф ва ибтидо», «заллат ал-қори» каби масалаларнинг алоҳида ўрганилгани манбалар асосида ёритиб берилди.

Диссертациянинг **«XIX аср охири – XX аср бошларида Туркистонда яратилган тажвид илмига оид манбаларнинг илмий-қийёсий тадқиқи»** деб номланган учинчи боби кўрсатилган даврда яратилган мавзуга оид манбаларнинг тавсифи, уларнинг илмий аҳамиятига бағишланган.

Мазкур бобнинг биринчи параграфи *«Туркистонда XIX аср охири – XX аср бошларида ёзилган тажвид илмига оид манбалар тавсифи»* деб номланган. Унда XIX асрда Тошкентда яшаб, араб, форс ва туркий тилларда ижод қилган адиб – Акмалхон тўра Тошкандий ҳақида маълумотлар илмий таҳлилга тортилган. Зеро, унинг ҳаёти ва илмий фаолияти, хусусан, шеъринг соҳасига қўшган ҳиссаси, илмий мероси ҳали тўлиқ ўрганилмаган. Шу сабабли ушбу параграфда у ҳақда, унинг «Тажвид Умм ал-Китоб» деб номланган манзумаси ҳақида батафсил маълумотлар бериш лозим кўрилди.

Туркистонда тажвид илмига оид бир қатор китоблар ёзилган бўлиб, уларнинг аксарияти тошбосма шаклда кўплаб нусхаларда чоп этилган. Акмалхон тўра Тошкандийнинг «Тажвид Умм ал-Китоб» манзумаси мана шундай асарлардан бири ҳисобланади. «Фотиҳа» сурасининг тажвид қоидаларига бағишлаб ёзилган ушбу асар 1895 йилда Тошкент ва Бухоро шаҳарларида «ал-Мукаддима ал-Жазарийя» китоби билан биргаликда нашр этилган. Мазкур асар араб тилида битилган 24 та байтдан иборат бўлиб, биринчи ва иккинчи байтлари хутба, учинчи байти унинг ёзилиш мақсади баён этилган кириш қисми, тўртинчидан то йигирма учинчи байтгача асосий қисм, йигирма тўртинчи байти эса хулосадан иборат эканини таъкидлаш лозим.

Ушбу параграфда кўрсатилган даврда яшаб ижод қилган Домла Сайфуллох ўғли Абдунносирнинг «Тухфат ат-толибин», Ҳофиз Абдуллохнинг «Марғуб ал-қори», Исмоил қори Бухорийнинг «Қавоид ал-қироат» асарлари ҳам илмий таҳлил қилинган. Шу билан бир қаторда, унда XIX асрда яратилган тажвид

илмига оид ҳали ўрганилмаган бир қатор манбалар ҳам тадқиқ этилганини алоҳида таъкидлаш лозим. Хусусан, Акмалхон тўра Тошкандийнинг араб тилида ёзилган «Тажвид Умм ал-Китоб» манзумаси ҳақида ҳали илмий жамоатчиликка маълум бўлмаган айрим маълумотлар берилган.

Мазкур бобнинг «*XIX аср охири – XX аср бошларидаги тажвид илмига оид асарларнинг қиёсий таҳлили*» деб номланган иккинчи параграфи тошбосма манбаларнинг қиёсий таҳлилига бағишланган.

XIX аср охири – XX аср бошларида Туркистон минтақасида илк миллий матбаачилик марказлари вужудга келди. Бу эса бошқа китоблар билан бирга, қироат ва тажвид илмларига оид асарларнинг ҳам кенг тарқалишига замин яратди. XX аср бошларида яратилган тажвид китобларидан бири – «Возих ат-тажвид» асари 1903 йилда Тошкент шаҳридаги Ильин номли матбаачилик марказида нашр этилган. Мазкур манба ўз даврининг кўзга кўринган олимларидан бири Абдулвоҳид қори Тошкандий (1855-1937) томонидан яратилган. У ўз даврида уч қайта нашр этилган Қуръоннинг миллий ёзма нусхаси хаттоти ва ношири ҳисобланади. Мазкур Мусҳаф «Қуръони Абдулвоҳидий» номи билан машҳур бўлган.

«Возих ат-тажвид» 122 байтдан иборат манзума бўлиб, муаллиф асар номи орқали абжад ҳисобида унинг ёзилган йилини чиқарган. Бу эса ҳижрий 1321 йилга тўғри келади. Муаллиф бу ҳақда шундай ёзади: «Ақл устозидан асарнинг ёзилган йили ҳақида сўрадим. Бу «Возих ат-тажвид» номи орқали аниқланади». Асарнинг ёзилишидан кўзланган мақсадни эса у «Туркий тилда бу қоидаларни назм билан тугатдим. Ўқувчилар уни осонлик била тушуниб оладилар», деб ифодалайди. Шунингдек, муаллифнинг «Ушбу «Возих ат-тажвид» деб ном қўйилган асар, аслида, араб ва форс тилидаги тажвид китобларидан таржима қилинган», деган сўзлари мазкур манзума ёзилишида араб ва форс тилларидаги манбалардан кенг фойдаланилганини кўрсатади.

XIX аср охири – XX аср бошларида яшаб ижод қилган олимлардан яна бири Абдурраҳим қурро Торобий ҳисобланади. Унинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида замонавий илмий адабиётларда маълумотлар деярли мавжуд эмас, манбаларда эса кам учрайди. У ҳақда маълумотни, асосан, Муҳаммад Шариф Садри Зиё Бухорий (1865-1932)нинг асарларида учратиш мумкин. Абдураҳим қурро Торобий Бухоро шаҳрининг Хайробод мавзесида туғилган бўлиб, Амир Музаффар, Амир Абдулаҳад ва Амир Олимхон даврларида Арк масжидида имом сифатида фаолият кўрсатган. Айни вақтда, Жаъфар хўжа мадрасаси кутубхонасининг китобдори лавозимида ҳам хизмат қилган. Аркда ишлагани сабабли шахзодалар ҳамда амалдорларнинг фарзандлари ундан ҳуснихат ва тажвид илмини ўрганганлар. Қуръони каримни тўлиқ ва мукаммал ёддан билгани учун у хонлик ҳудудидаги қориларга раҳбарлик қилиш каби масъулиятли вазифани ҳам ўз зиммасига олган. Садри Зиё унга «Қуръон котиблари ва Бухоро тажвид ўқувчиларининг устози», деб таъриф берган.

Абдураҳим қурро Торобий ўз даврининг машҳур хаттоти ҳисобланиб, Садри Зиёнинг келтиришича, у Қуръони каримдан 250 нусха, «Далоил

ал-хайрот» каби ҳафтияк, саловат ва дуолар тўплами китобларидан ҳам деярли шунча нусха кўчирган. Бу эса унинг насх хатида битилган китобларни кўчиришга моҳир хаттот бўлганини кўрсатади³⁵. Унинг Қуръон «вақф»ларига оид «Хужжат ал-воқифин» номли асар ёзгани ҳам маълум. Тажвид илмида Қуръон «вақф»лари оятлар орасида ёки улар ичидаги тўхташ қоидаларини ифодалайди. Юқорида зикр этилган асарда ҳар бир оятнинг «вақф» қилиш ўринлари бирма-бир келтириб ўтилган, унинг даражалари эса тажвид илмида қўлланиладиган махсус ҳарфлар ёрдамида белгилаб қўйилган.

Ушбу даврда таниқли маърифатпарвар, олим, тошкентлик қорилар оилавий сулоласининг вакили Олимхон ибн Мусохон Тошкандий Қуръон ўқиш қонун-қоидаларига оид икки қисмдан иборат бўлган назмий ва насрий китоб ёзган. Ушбу асар 1903 йилда Тошкент шаҳридаги Ильин матбаачилик марказида чоп этилган бўлиб, титул varaғида муаллиф ҳамда китоб номи «Мулла Олим ибн Мусохон ёзган «Олимия» деб аталган «Фатҳ ат-тажвид» китоби», деб кўрсатилган. Бундан аён бўладики, «Олимия» деб аталгани билан аслида китобнинг номи «Фатҳ ат-тажвид» бўлган. Бироқ ушбу ном рисоланинг ҳеч бир жойида учрамайди. Эҳтимол, бу рисолаи нашр этган шахс томонидан қўйилган ном бўлиши ҳам мумкин. ЎЗР ФА ШИ Қўлёзмалар фондида ушбу асарнинг битта қўлёзма нусхаси сақланмоқда³⁶. Ушбу нусхада ҳам асарнинг номи «Тажвиди Олимия» деб берилган³⁷.

Манбаларда Олимхон ибн Мусохон Тошкандий ҳақида маълумотлар деярли учрамайди. Юқоридаги нусхада унинг ўзи томонидан «Олимия» ҳижрий 1321 йили сафар ойининг бешинчи санасида ёзиб тугатилгани ҳамда 190 байтдан иборат экани қайд этилган³⁸. Ушбу сана милодий 1903 йилнинг 31 майига тўғри келади. Бу эса муаллиф уни ёзиб тугатган йили Тошкент шаҳридаги Ильин матбаачилик марказида чоп этилишига улгурганини кўрсатади. ЎЗР ФА ШИ Қўлёзмалар фондида сақланаётган нусха эса анча кечроқ, 1939 йилнинг 7 июлида чоп этилган. Ушбу асарнинг 01^а varaғида «Алоуддин махзум ўғилларидан Мирзо Абдуллоҳ тоғамдан бу китоб Нодирхонга тегишли. «Тажвиди Олимия», 1939 йил, 07.07.» деган қайд мавжуд. Бу эса хаттотнинг исми Мирзо Абдуллоҳ бўлиши мумкинлигини кўрсатади.

Ушбу параграфда таниқли жадид маърифатпарвар олими Сиддиқий Ажзий (1864-1927)нинг тажвид илмига оид «Тажвид ал-Қуръон ал-мажид» номли асари ҳам илк бор илмий асосда тадқиқ этилди.

«Туркистондаги қироат илми манбаларида тажвид қоидалари берилишининг ўзига хос хусусиятлари» деб номланган учинчи параграфда қироат ва тажвид илмларининг ўқув дастурлари ва китоблари, уларнинг таркибий тузилиши, тажвид илми қонун-қоидаларининг баён услуби таҳлил этилган.

Ушбу даврда яратилган тажвид илмига оид дарсликларнинг ўзига хос

³⁵ Вохидов Ш., Чориев З. Садр-и Зия и его библиотека. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2007. – С. CLXIII.

³⁶ Олимхон ибн Мусохон Тошкандий. Олимия. ЎЗР ФА ШИ, № 11865. – 18 в.

³⁷ Ўша манба. – В. 01^а.

³⁸ Ўша манба. – Б. 10^б.

хусусияти уларнинг илк бошловчиларга мўлжаллангани, савол-жавоб шаклида тузилганида намоён бўлади. Туркистон ҳудудида ёзилган тажвид китоблари кўплаб нусхаларда чоп этилган, халқ орасида ҳам кенг тарқалган. Бу эса аҳолининг зиёли қатлами билан бирга, оддий халқ ҳам тажвид илми билан фаол шуғулланганини кўрсатади. Зеро, тажвид илмига оид айрим манбаларда «الْعَمَلُ بِالتَّجْوِيدِ فَرَضٌ عَيْنٌ لِكُلِّ مَنْ يَفْرَأُ الْقُرْآنَ» яъни «Қуръон ўқийдиган ҳар бир кимса учун тажвидга амал қилиш фарзи айнidir», деган фатво ҳам зикр этилган.

Мир Зиё Жизахийнинг «Асҳал ат-тажвид» номли китоби эса 1913 йил Самарқандда чоп этилган. Ушбу асарнинг қўлёзма нусхаси ЎЗР ФА ШИ Қўёзмалар фондида №698 инвентарь рақами остида сақланмоқда.

Асарнинг титул varaғида «وَرَتِّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِيلاً» – «Қуръонни «тартил» билан (дона-дона қилиб) тиловат қилинг!» (Муззаммил, 4) ояти ҳамда «من فسر القرآن برأيه» – «Кимки Қуръонни ўз фикрича тафсир қилса, жойини дўзахдан тайёрлайверсин!» ҳадиси ёзилган.

«Мунтахаб ат-тажвид» асарининг титул varaғида эса «خَيْرُكُمْ مَنْ تَعَلَّمَ الْقُرْآنَ وَ عَلَّمَهُ وَ أَفْضَلُ الْعِبَادَةِ قِرَاءَةُ الْقُرْآنِ فَحَمَلُهُ الْقُرْآنَ الْقَائِمُونَ بِحُقُوقِهِ نُطْقًا وَ عَمَلًا أَهْلُ اللَّهِ وَ خَاصَّتُهُ» – «Сизларнинг яхшингиз Қуръонни ўрганган ва уни ўргатган кимсадир. Ибодатнинг афзали эса Қуръон қироатидир. Қуръонни ёд олиб, нутқ ва амал билан унинг ҳақларини адо қилиб кўтариб юрганлар Аллоҳнинг аҳли ва хос бандаларидир», деб зикр қилинган.

Аждодларнинг тажвид илмига оид илмий меросини тадқиқ этиш бугунги кунда муҳим вазифа ҳисобланади. Зеро, Қуръон мазмунининг бузилишига сабаб бўладиган хатоларга йўл қўймаслик учун тажвид илмини ўрганиш ҳар бир Қуръон ўқувчи учун зарурий амал ҳисобланади.

ХУЛОСА

XIX аср охири – XX аср бошларида Туркистонда яратилган тажвид манбаларининг бугунги кундаги амалий аҳамиятини ўрганиш натижасида қуйидаги хулосаларга келинди:

1. Илк ислом давридан бошлаб, қироат илми билан махсус шуғулланувчи мутахассислар – қорилар етишиб чиққанлар. Бунинг сабаби сифатида Қуръон нозил қилинган вақтдан унинг етти хил қироатда ўқилиши жорий қилинганини кўрсатиш мумкин. Қироатнинг хилма-хил турларини билдирадиган «етти ҳарф» тушунчаси ҳам шу даврда шаклланган. Демак, қироат ва тажвид илмлари саҳобалар даврида вужудга келган, кейинчалик бу илмлар ривожланиб, «етти қироат» ва «ўн қироат» турлари пайдо бўлган. Ушбу йўналишда илмий фаолият олиб борган олимлар ўз билимларини устоз-шоғирдлик анъанаси асосида кейинги авлодга етказиш билан бир қаторда, ўзларидан улкан ёзма илмий мерос ҳам қолдирганлар. Айни вақтда, улар томонидан яратилган қироат ва тажвид илмларига оид кўплаб асарларнинг нусхалари юртимиз ва дунёнинг турли қўлёзма фондларида, кутубхоналарида сақланмоқда. Тадқиқот доирасида ўрганилган XIX аср охири – XX аср бошларига қадар Мовароуннаҳрда қироат ва тажвидга оид бир қатор машҳур ва илмий аҳамиятга эга бўлган китоблар

ёзилган, уларнинг аксарияти кейинги даврда яратилган рисолалар учун асосий манба вазифасини ўтаган.

2. Дунёнинг турли қўлёзма фондларида Мовароуннаҳр олимлари томонидан битилган, илмий жиҳатдан ҳали ўрганилмаган, кодикологик тавсифлари яратилмаган кўплаб манбалар мавжуд. Улар орасида ислом илмлари, хусусан, тажвидга оидлари ҳам учрайди. Мовароуннаҳр худудида ёзилган, бизга қадар етиб келган тажвид манбалари, асосан, XVI аср ва ундан кейинги давр маҳсули ҳисобланади. XIX асрга келиб эса, форс ва туркий тилларда яратилган бир қатор ҳажман кичик назмий ҳамда насрий асарлар дунёга келган. Таъкидлаш лозимки, кенг халқ оммасига тушунарли бўлиши ҳамда жаҳид мутафаккирларининг миллий тилларни ривожлантириш йўлида олиб борган саъй-ҳаракатлари натижаси ўлароқ, мазкур асарларни туркий ва форс тилларида ёзилган дейиш мумкин. XX аср бошларида ушбу манбаларнинг ўндан зиёди тошбосма усулида нашр этилган. Бу китобларни ўрганиш Ўрта Осиё худудида яратилган тажвид манбаларининг ўзига хос хусусиятлари, хусусан, ушбу йўналишда ижод қилган олимлар илмий фаолиятини таҳлил қилишда муҳим аҳамият касб этади. Демак, юртимиз алломаларининг ислом цивилизациясига қўшган улкан ҳиссаси тажвид ва қироат илмлари соҳасида ҳам то XX асргача ўз таъсирини йўқотмаган.

3. Қуръон ва у билан боғлиқ илмларсиз мусулмон жамиятини тасаввур қилиб бўлмайди. Маҳаллий ҳукмдорларнинг қуръоншуносликка бўлган эътибори натижасида қироат олимларига муносабат ижобий томонга ўзгарган, қорихоналар фаолияти сезиларли равишда яхшиланган. Тадқиқот давомида Хива хонлиги ва Бухоро амирлигида шахсан, хон ва амирлар қироат ва тажвид илмлари билан шуғулланганлари аниқланди. Бу эса уларнинг Қуръоншунослик соҳасига, вакилларига нисбатан ўта илиқ муносабатда бўлинганини кўрсатади.

4. Қироат илми бўйича мутахассис ва қорилар, асосан, қорихоналардан етишиб чиққан. Шу билан бир қаторда, Абу Муҳаммад Қосим ибн Фиррух Шотибий қаламига мансуб «Хирз ал-амоний ва ваҳж ат-таҳоний» асарини махсус ўрганишга ихтисослашган «шотибийхона»лар ҳам фаолият юритган. Тадқиқот жараёнида бирламчи манбалар асосида Бухоро шахрида жойлашган мазкур ўқув даргоҳларидан бирида талабаларга таълим берган Атоуллоҳ хўжа аълам Бухорий ва Домла Фахриддин Бухорий каби олимларнинг номлари аниқланди. Демак, Ўрта Осиё таълим тизимида алоҳида китобларни ўқиб-ўрганишга ихтисослашган махсус ўқув даргоҳлари мавжуд бўлган.

5. Пўлотжон Домулла Қайюмовнинг «Тазкираи Қайюмий» ҳамда XX аср бошларида яшаб ижод қилган бошқа муаллифларнинг асарларида бир қатор қориларнинг фаолияти таҳлил қилинган бўлиб, улар ҳақида қимматли маълумотлар, хусусан, шеърларидан намуналар берилган. Бу эса қориларнинг ўша давр ижтимоий ҳаётида ҳам фаол иштирок этганларини кўрсатади. Умуман олганда, «Тазкираи Қайюмий»да 14 нафар қорининг номи зикр этилган. Демак, XX аср бошларигача етишиб чиққан тажвид ва қироат олимлари ҳамда

қорилари ўз илмий фаолияти билан нафақат юртимизда, балки бутун ислом оламида ҳам машҳур бўлишган.

6. Қуръон қироати ва тажвид илмини ўзлаштириш, айниқса, Қуръонни тўлиқ ёдлашнинг ўзига хос усуллари ишлаб чиқилган. Тадқиқотда ушбу усуллар, бунда устозларнинг аҳамияти ҳамда санади таҳлил қилинган. Бу даврда ижод қилган айрим устоз қориларнинг махсус ижоза санадлари мавжуд бўлган. Жумладан, Мулло Мутеъуллоҳ Ҳанафий ва Абдулқодир Қашқарий томонидан талабаларга берилган ижозатномаларнинг қўлёзма матнлари мавжуд. Бу қироат илми ишончлилик даражаси ва аниқлигининг ошишига, қироат олимларининг жамият олдидаги обрў-эътибори ва қадри ортиб боришига катта таъсир кўрсатган.

7. Диссертацияда ўрганилган давр – XIX аср охири – XX аср бошларига қадар Мовароуннаҳр ҳудудида қироат ва тажвид илмига доир бир қатор машҳур ва илмий аҳамиятга молик асарлар яратилган бўлиб, уларнинг аксарияти кейинги давр китоблари учун асосий манба вазифасини ўтаган. ЎзР ФА ШИ Асосий фондида сақланаётган нодир қўлёзма манбалар, жумладан, XVI асрда яшаган тажвид олими Ёрмуҳаммад Самарқандийнинг «Қавоид ал-Қуръон» асари XIX асрда ёзилган «Асҳал ат-тажвид» учун асосий манба бўлиб хизмат қилгани тадқиқот жараёнида аниқланди. Шу билан бир қаторда, «Назм ал-қавоид», аслида, Муҳаммад Зоҳид Ҳаравий қаламига мансубдир. Китоб XIX асрда эмас, балки 1690 йилда ёзилган. XX асрнинг бошида эса «Манзумат ал-Қавоид» номи остида туркий тилга шеърӣ йўсинда таржима қилинган.

8. XIX асрга келиб, тажвид илми соҳасида туркий ва форс тилларида ёзилган кичик ҳажмли назмӣ ва насрий асарлар яратилди. XX асрнинг бошларида уларнинг ўндан зиёди тошбосма усулида нашр этилиб, кенг халқ оммасига етказилган. Тадқиқотда «Тажвид Умм ал-Китоб», «Тажвид ал-Қуръон ал-мажид», «Олимия», «Асҳал ат-тажвид», «Тасҳил ат-тажвид», «Мунтахаб ат-тажвид», «Марғуб ал-қори» ва «Возих ат-тажвид» каби китоблар муаллифларининг ҳаёти ва ижоди, асарларида кўтарилган асосий масалалар таҳлил қилинди. Ушбу манбалар устида илмий изланиш олиб бориш Ўрта Осиё, хусусан, Ўзбекистон илм-фани тарихини тадқиқ этишда улкан аҳамиятга эга. Бунинг натижасида юртимиздан етишиб чиққан олимларнинг ислом цивилизациясига қўшган бебаҳо ҳиссасига тўлақонли баҳо бериш имконияти юзага келади. XIX-XX асрларда яшаб ижод қилган, ўзбек мумтоз ва жадид адабиёти соҳасидаги ишлари билан танилган Акмалхон тўра Тошкандий ва Саййидий Ажзий каби олимларнинг тажвид илмига оид асарлари мазкур даврдаги тажвид илмини тадқиқ этишда муҳим аҳамиятга эга.

Тадқиқотда таҳлил этилган масалалар, улардан келиб чиққан хулосалар қуйидаги тавсияларни ишлаб чиқиш имконини берди:

Ўрта асрларда Мовароуннаҳрда етти хил қироат кенг тараққий этгани ва минтақадан кўплаб тажвид олимлари етишиб чиққанини инобатга олиб, “Мовароуннаҳрда қироат ва тажвид илмлари” номли монография чоп этиш лозим.

XIX аср охири – XX аср бошларида ёзилган китоблар асосида диний таълим муассасаларининг Қуръон илмларига оид ўқув-меъёрий ҳужжатлари – ўқув режалари ва дастурлари, ўқув машғулот материалларини такомиллаштириш, дастурга “Мовароуннаҳрда қироат илми” номли мавзунини қўшиш зарур.

Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, Ўзбекистон халқаро ислом академияси Манбалар хазинаси, Ўзбекистон мусулмонлари идораси кутубхонасида сақланаётган тажвид ва қироат илмига оид рисоаларнинг илмий-изоҳли каталогини яратиш лозим.

**SCIENTIFIC COUNCIL UNDER NUMBER
DSc.35/30.12.2019.IsI/Tar/F.57.01 FOR AWARDED ACADEMIC
DEGREES UNDER INTERNATIONAL ISLAMIC ACADEMY OF
UZBEKISTAN**

INTERNATIONAL ISLAMIC ACADEMY OF UZBEKISTAN

ISMATULLAYEV ABDUMANNAB TURSUNBAYEVICH

**SOURCES OF TAJWID SCIENCE CREATED IN TURKESTAN AT THE
END OF XIX AND BEGINNING OF XX CENTURIES**

24.00.02 – Quranic studies. Hadith studies

**ABSTRACT OF DISSERTATION OF THE DOCTOR OF PHILOSOPHY (PhD) ON
HISTORICAL SCIENCES**

TASHKENT 2020

The subject of the dissertation (PhD) in History is registered in the Higher Attestation Commission under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan number B2018.4.PhD/Isl5

The dissertation was carried out at the international Islamic academy of Uzbekistan.

The dissertation abstract in three languages (Uzbek, English, Russian (resume)) is available at the Scientific Council Web site (www.iiu.uz) and ziyonet information portal (www.ziyonet.uz).

Scientific adviser:

Uvatov Ubaydulla Murodovich

doctor of historical sciences, professor

Official opponents:

Sodiqov Qosimjon Fozilovich

doctor of philological sciences, professor

Umarov Shukurillo Khursandmurodovich

doctor of Philosophy (PhD) on Historical sciences

Leading organization:

Institute of Oriental Studies named after Abu Raikhan Beruni of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan

The defense of the dissertation will be held on «___» December 2020 at _____ at the head scientific and methodical center's online meeting platform of the Academic Council under the number DSc.35/30.12.2019.IsI/Tar/F.57.01 for awarding academic degree under international Islamic Academy of Uzbekistan (Address: 100011, Tashkent, Kadiri street, 11. Telephone: (99871)244-00-56; fax: (99871) 244-00-65; e-mail: info@iiu.uz)

The dissertation can be found at the information Resource Center of the International Islamic Academy of Uzbekistan. (Registered number ____) (Address: 100011, Tashkent, A.Kadiri street, 11. Telephone: (99871) 244-00-56; fax: (99871) 244-00-65; e-mail: info@iiu.uz)

The dissertation abstract is disseminated on December «___» of 2020.
(Protocol registered number 9 on November «30» of 2020)

Sh.A. Yovkochev

Chairman of Scientific Council for awarding academic degree, doctor of political sciences, professor

N.A.Mukhamedov

Secretary of Scientific for awarding academic of degree, doctor of historical sciences, associate professor

Z.M.Islamov

Chairman of Scientific Seminar under the Scientific Council for awarding academic degree doctor of philological sciences, professor

INTRODUCTION (Doctor of Philosophy (PhD) dissertation annotation)

Relevance and necessity of the dissertation topic. Today special attention is paid to the scientific study of the Qur'an "Ulum al-Qur'an" (القران الووم) - complex research in the field of Qur'anic sciences throughout the world. One of the most important branches of Qur'anic studies is Qiraat of the Qur'an in various styles of the Arabic language, and the Tajweed - the study of the rules of correct recitation. These sciences were systematized by Islamic scholars for centuries, and their foundations and rules were fully formed. In fact, the Qur'an has been revealed in literary Arabic in accordance with the dialects of the language, and the practice of reciting on the basis of various recitations was introduced for the convenience of the readers, as well as the order of expressing the letters for correct pronunciation. The teacher-student tradition, which has been going on orally and in writing for fifteen centuries, testifies the importance of these practices and rules.

There are special schools and centers in the world that study the rules of Tajweed and Qiraat of the Qur'an. In addition to the study of the practical aspects of Qiraat and Tajweed in scientific institutions of a number of countries, such as Egypt, Saudi Arabia, the United Arab Emirates, and Iran, its theoretical aspects are also studied. They study the scientific literature that has existed for more than a thousand years, as well as the works of such great scholars as Imam Jazari, who lived and worked in Movarounnahr during the reign of Amir Temur. The fact that works written in the Middle Ages and recent periods in our country are widespread in the Central Asian region and are taught among the main literature testifies to their value. However, the fact that the books of scholars who lived after the 19th century have not been specifically studied suggests that these works should be paid special attention.

Since the emergence of Islam in Uzbekistan, great importance has been attached to the study of the holy book - Qur'an, the in-depth study of its qiraat. As a result, such books as «Al-Gunya fi-l-qiraat» by Abu Nasr as-Samarkandi al Haddadi, who was famous in the Muslim world in the Middle Ages (died in 1009), «Kitab al-Iyjaz» by Abulhasan Ali al-Muqaddasi (died in 1291) appeared. This tradition, which is studied in the dissertation, was actively continued in the late XIX and early XX centuries. As a result, such books as «Tahsil at-tajvid», «Tuhfat al-atfol», «Ashal at-tajweed», «Tuhfat as-sibyon», «Fath at-tajweed», «Muntahab at-tajweed», «Jome' al-qori», «Naqd at-tajweed», «Wazih at-tajweed», «At-tajweed al-Muhammadi» came into being. The remarkable thing is that they are narrated not only in prose but also in poetic style. This in turn reflects the scientific value of the given period. However, these works have not been involved in specific research up to these days. It is natural that their study will further enrich the current scientific research on the Qur'an.

During the recent years, Uzbekistan has created ample conditions for in-depth study of sciences related to Islamic sources. Particular attention has been paid to the history of the sciences of Qiraat and Tajweed and the analysis of their sources. The main factor here is the idea of "Listening to the Qur'an, being able to hear it is high spirituality, enlightenment"³⁹ It should be noted that in Movarounnahr, the sciences of

³⁹ Qur'on qalblarga nur olib kiradi // Xalq So'zi. 2018 yil, 17 fevral.

<http://old.xs.uz/index.php/homepage/zhamiyat/item/13374-1>; Qalblarga ingan tarovat // Ma'rifat. 17.02.2018.; <http://marifat.uz/marifat/ruknlar/manaviat/170218.htm>; Elimizga nur keladi // O'zbekiston ovozi. 22.02.2018. http://uzbekistonovozi.uz/articles/index.php/ELEMENT_ID=52437.

recitation and Tajweed were as developed as other fields. In the late 19th and early 20th centuries, a number of important sources on Tajweed were created in Turkestan.⁴⁰ They contain valuable information not only about the rules of resiting the Qur'an, but also about the scientific environment of that time, the activities of scholars, people's worldviews and interests, and the inclusion of the Turkish language in the books of Tajweed. This requires the study of the Qur'anic traditions of our ancestors.

Correspondence of the research to the priority directions of the development of science and technology in the Republic. The dissertation is carried out in accordance with the priority direction of the development of science and technology of the Republic I. "Spiritual, moral and cultural development of a democratic and legal society, the formation of an innovative economy".

The degree to which the problem has been studied. The source basis of the research is comprised by the works on Qiraat and Tajweed.

A number of studies on the science of Tajweed have been conducted by Western scholars. In particular researches of Christina Nelson and Dr. Abdul Majid Khan were dedicated to the theoretical and practical aspects of Tajweed, as well as the instructions needed to recite the Qur'an in accordance with Tajweed rules.⁴¹

In the writings of such researchers of the Commonwealth of Independent States as Ch.A.Stori, S.M.Prozorov, A.B.Khalidov, E.A.Rezvan, G.R.Aganina, Z.A.Imamutdinova, R.R.Safiullina, M.F. Murtazin and others provide information about the rules of correct reading of the Qur'an, the denominators and the qualities of the letters.⁴²

We should also mention that the sciences of Qur'an and the rules of reciting it are widely covered in the works of such Arab scholars and researchers as Muhammad ibn al-Jazari, Jalaliddin al-Suyuti, Ibn Aqila al-Makki, Abu 'Amr al-Dani, Ibn Mujahid, Shamsiddin al-Dhahabi, Ali Qari, Ilmiddin al-Sahawi, and Abu al-Abbas al-Qastalan.⁴³

⁴⁰ By the end of the 19th century, the term Turkestan instead of Movarounnahr was popular, mainly in relation to the Governor-General of Turkestan. Although for the Emirate of Bukhara - Bukhara, for the Khiva Khanate - Khiva / Khorezm terms are used in this study, the study referred to the territory of Turkestan, mainly Uzbekistan. Because the term Uzbekistan was not used in the study, the terms Movarounnahr and Turkestan were used.

⁴¹ The Art of Reciting the Qur'an by Kristina Nelson, American University in Cairo Press (Cairo, NY), 2001.; F.M. Denny, Tajwid // Encyclopaedia of Islam, Second Edition. — Leiden : E. J. Brill, 2000. — Vol. X (Tā—U). (англ.); Tajwid: The Art of Recitation of the Holy Qur'an by Dr. Abdul Majid Khan, Tughra Books 2013.; "Theory and Practice of Tajwid," Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics, IV, Leiden, Brill, 2007 (or still in press).

⁴² Stori Ch.A. Persidskaya literature. Bibliograficheskiy obzor. Per.s angl., pererabotal i dopolnil Bregel. Yu E. v tryox chastyax. — Moskva, 1972; Prozorov S.M. Arabskaya istoricheskaya literature v Irake, Irane i Sredney Azii v VII I seredine X v. Shiitskaya istoriografiya. — Moskva: GRVL, 1980.; Xalidov A.B. Arabskiye rukopisi i arabskiye rulopisnaya traditsiya, - Moskva, 1985; Rezvan, E.A. Loran I yego mir. — SPB.: "Peterburgskoye vostokovedeniye", Sank-Peterburg, 2001. — 608 s.; Aganina G.R. Orfoepiya repititii Korana: dissertatsiya...kan.fil.nauk. Moskva, 2007. — 301 s.; Imamutdinova Z.A. Chteniye Korana I problem artikulirovaniya // Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta. 2009. № 35 (173). Filologiya/ Iskuststvovedeniye. Vyp/ 37. — S. 173-181.; Safiullina R.R. Istoriya nauki tajvid v Tatarstane // Tyurkologicheskiye issledovaniya. 2019; 2(1). — S. 130-138.; M.F. Murtazin, Tajvid kak traditsiya ukrasheniya Korana // Koranovedeniye: Uchebnouye posobiye / E.R. kuliye v i M.F. Murtazin. — M. : Izd-vo MIU, 2010 - S. 97-100.

⁴³ Ibn al-Jazariy. Manzuma al-Muqaddimat al-Jazariyya. — Jidda: Dor Nur al-maktabot, 2006. — 34 b.; Ibn al-Jazariy. Goyat un-nihoya fi tabaqot al-qurro. 1 — jild. — Bayrut: Dor al-kutub al-ilmiya, 2006. — 500 b.; Ibn al-Jazariy. At-Tamhid fi ilm at-tajvid / Tahqiq: Gonim al-Quduriy. — Bayrut: Muassasa ar-Risola, 1986. — 200.; Jaloliddin as-Suyuti. Al-Itqon fi ulum al-Qur'on. 4 jild / Tahqiq: Muhammad Abulfazl Ibrohim. — Saudiya: Vizorat shun al-islomiya va-l-avqof, 1967. 332 b. Ibn Aqila al-Makkiy. Az-Ziyodat va-l-Ehson fi ulum al-Qur'on. 9 jild. — Imorat al-arabiya al-

Scientists and researchers of our country have also done a lot of work in this direction. In particular, the fourth chapter of the book "Science of the Qur'an" by Sheikh Muhammad Sadiq Muhammad Yusuf is devoted to Qiraat and Tajweed. In R.Obidov's monograph "Spiritual and historical significance of the Qur'an" and "Services of Central Asian scholars in the field of interpretation", D.Makhsudov's "Introduction to the science of interpretation" the types of Qiraat are distinguished. We should also mention A.Abdullaev's textbook "Qur'anology", "Science of the Qur'an" written by the team of authors, and the information provided by H.Karomatov and B.Hasanov in the study of the Qur'an and Qur'anic sciences.⁴⁴

As a result of the growing demand for the study of Tajweed during the years of independence, tajweeds created in Turkic in the early twentieth century, in particular, pamphlets and scientific articles of such enlighteners as enlighteners Munavvarqori Abdurashidkhonov and Abduvahid qori Abdurauf ugli published on this science were published. The enlightenment work and political activity of Munavvar Qori were revealed by S.Azamkhodjaev and others⁴⁵.

Such researchers as A.Hikmat, A.Minovarov, A.Salohiddin, R.Mirzakasim also published pamphlets entitled "Tajvid". Rules for reciting the Qur'an in accordance with Tajweed, the denominators and adjectives of the letters are explained in detail with examples in M.Alikhodja's "Rules of teaching the Qur'an", G.Qudratilloh's "Methods of teaching and memorizing the Qur'an", J.Nematov's "Tartil" (Rules of reading the Qur'an) and "Tartil bases al-Muqaddima al-Jazariya commentary", the works of O. Yunuskhon ugli and Z. Rahim "Rules of Tajweed", O.Muhammad Yusuf's "Mufasssal Tajweed".⁴⁶

muttahida: Jome'a ash-Shoriqa, 2006. – 511 b.; Abu Amr Doniy. At-Tahdid fil-itqon va-t-tajvid. – Ummon: Dor Ammor, 2000. – 201 b.; Abu Amr Doniy. Al-Munabbih fi-l-hazqi va-l-itqoni va sifat at-tajvid. – Magrib: Al-Xizona al-Husayniyya, 1950. – 25 b.; Ibn Mujohid. Kitob as-Sa'ba fi-l-qiroat.. – Misr: Dor al-Maorif, 1972. – 787 b.; Shamsiddin az-Zahabiy. Tazkirat al-huffoz. 4 jild. – Hindiston: Doirat al-Maorif al-usmoniyya, 1957. – 400 b.; Ali al-qori. Al-Minah al-fikriyya 'ala matn al-jazariyya. – Misr: Maymaniyya, 1904. – 82 b.; Ilmuddin as-Saxoviy. Jamol al-qurro va kamol al-iqro. – Makka: Maktaba at-Turoso, 1987. – 768 b.; Abu-l-Abbos al-Qastaloniy. Latoif al-ishorot li-funun al-qiroot. 10 jild. – Madina: Majma' al-Malik, 2012. – 5182 b.; See: Ibrohim ibn Said Dusiriy. Muxtasar al-iborot li-mu'jam mustalahot al-qiroat min at-tajvid va-l-qiroat. – Riyoz: Dor al-Hazora, 2008. 700 b.; Ibrohim Muhammad Jarmiy. Mu'jam ulum al-Qur'on. – Damashq: Dor al-Qalam, 2001. – 500 b.; See: Ibrohim ibn Said Dusiriy. Muxtasar al-iborot li-mu'jam mustalahot al-qiroat min at-tajvid va-l-qiroat. – Riyoz: Dor al-Hazora, 2008. – 700 b.; Ibrohim Muhammad Jarmiy. Mu'jam ulum al-Qur'on. – Damashq: Dor al-Qalam, 2001. – 500 b.

⁴⁴ See: Karomatov H. Qur'on va O'zbek adabiyoti. – T.: Fan, 1995; Hasanov B. Qur'oni Karim so'zlarining arabcha-o'zbekcha ko'rsatkichli lug'ati. – T.: G'ulom nomdagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1995.; Hasanov B. Qur'on ilmlari: Qur'oni karim, qiroat ilmi, tajvid ilmi. – T., 2000.; Qur'on ilmlari / Shayx Muhammad Sadiq Muhammad Yusuf. – T.: "Hilol-Nashr" nashriyoti, 2013.; Obidov R. Qur'on mavzularining ma'naviy-tarixiy ahamiyati. – T.: Toshkent islom universiteti, 2006. – B. 60-145; Obidov R. Qur'on va tafsir ilmlari. – Toshkent: Toshkent islom universiteti nashriyot-matbaa birlashmasi, 2009.; Maxsudov D. Tafsir ilmiga kirish (O'quv qo'llanma). – Toshkent: Qaqnus Media, 2019. – 260 b.; Qur'onshunoslik (o'quv qo'llanma) / tuzuvchi: A.Abdullaev; editor in charge: Z.Islomov. – T.: "Toshkent islom universiteti" nashriyot-matbaa birlashmasi, 2001.; Qur'onshunoslikka oid ilmlar (matn) / A.Abdullaev va boshqalar; editor in charge: I.Usmonov. – T.: "Movarounnahr", 2016.

⁴⁵ A'zamxo'jayev S. Turkiston muxtoriyati milliy-demokratik davlatchilik qurilishi tajribasi. – Toshkent: Ma'naviyat, 2000. – 170 b.; Abdulvahhod O'qtoy. Ustozimiz Munavvar qori // Guliston. - № 1. – Toshkent, 2001. – B. 55; Abdulvohid qori Abdurauf o'g'li. Vozih at-tajvid / Publisher and authors of comments: Ismoilov M., H. – Samarqand: Imom Buxoriy xalqaro markazi nashriyoti, 2017. – 64 b.

⁴⁶ Rafiqjon qori Xursand o'g'li. Qur'oni oltin silsila. Ijzali qorilar siyrati. – Toshkent: «Qaqnus Media», nashriyoti, 2019. The text of this license is attached to the dissertation; Tajweed / Publisher: Hikmat A. – Toshkent: Movarounnahr, 200. – 60 b.; Tajweed / Publisher: Minovarov A. – Toshkent: Movarounnahr, 2001. – 84 b.; Salohiddin A., Mirzaqosim R. Tajvid: Movarounnahr, 2006. – 96 b.; Habibullo Solih. Tilovat fazilatlar va tajvid. – Toshkent, 1994. – 48 b.; Tal'at Muhammad Afifiy. Qur'on qorilariga nasihatnoma / Arab tilidan tarjima qiluvchi: Beknazar Muhammad Shukur. – Toshkent: Movarounnahr, 2006. – 60 b.; Munavvara Ali xo'ja qizi. Qur'on o'qish qoidalari. – Toshkent:

In addition to the above mentioned, it should be noted that the sources of Tajweed science created in Turkestan in the late XIX - early XX centuries have not yet been comprehensively studied, and the issues covered in them have not been presented to the scientific community. As part of the study, more than 10 manuscripts and lithographs of the late XIX - early XX centuries, stored in the fund of the Institute of Oriental Studies⁴⁷ named after Abu Rayhon Beruni of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, were widely used.⁴⁸

The relevance of the research to the research plans of the higher education institution where the dissertation has been completed. The dissertation has been completed within the framework of the "Program of measures to improve the field of Islamic studies" in the plan of research work of the International Islamic Academy of Uzbekistan for 2019-2025.

The purpose of the study is to reveal the importance of sources on the science of Tajweed, created in the Turkestan region in the late XIX - early XX centuries.

The objectives of the study are:

To reveal the theoretical and methodological bases of the study of Tajweed and Qiraat;

To carry out an analysis of the formation and development of the sciences of Tajweed and Qiraat in Movarounnahr;

To study the development of Tajweed science in Turkestan Late XIX - early XX centuries;

To study the life and scientific activity of scholars who worked on the science of Qiraat;

To identify the science of Qiraat in Turkestan and the local styles and approaches formed;

Implementation of sources on the science of Tajweed and their codicological description, written in Turkestan in the late XIX - early XX centuries;

Comparative analysis of works on the science of Tajweed created in late XIX - early XX centuries;

To identify the specific features of the rules of Tajweed in the sources of recitation created in Turkestan and to introduce suggestions and recommendations.

The object of research is the science of Tajweed in Turkestan.

The subject of the research is the treatises on Tajweed created in Turkestan, as well as views and rules put forward.

Research methods. Scientific description, comparative analysis, as well as palaeographic and codicologic methods were used in the study of manuscript and lithographic sources.

Movarounnahr, 2003. 100 b.; Gulobod Qudratilloh qizi. Qur'on o'qitish va yodlatish usullari. – Toshkent: G'afur G'ulom, 2017. 200 b.; Tartil asoslari (Al-Muqaddima al-Jazariyya sharhi) / translator and publisher Jaxongir Ne'matov; editor in charge: Uyg'un Gofurov. – Toshkent: G'afur G'ulom, 2018. – 312 b.; Tartil (Qur'on o'qish qoidolari) / Tuzuvchi Jahongir Ne'matov; editor in charge Xaydarxon Yo'ldoshxo'jayev. – Toshkent: Movarounnahr, 2013. – 92 b.; Odilxon qori Yunusxon o'g'li va Ziyovuddin Rahim,. Tajvid qoidolari. – Toshkent: Toshkent islom universiteti nashriyot-matbaa birlashmasi, 2011. – 152 b.; Odinaxon Muhammad Yusuf. Mufasssal tajvid. – Toshkent: Hilol Nashr, 2014. – 200 b.

⁴⁷ Shortened form of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, Institute of Oriental Studies.

⁴⁸ Including, see: Tashil at-tajvid (O'zR FA ShI, № 399), Tuhfat al-atfol (O'zR FA ShI, № 590), As'hal at-tajvid (O'zR FA ShI, № 698), Tuhfat as-sibyon (O'zR FA ShI, № 671), Fath at-tajvid (O'zR FA ShI, № 732), Muntaxab at-tajvid (O'zR FA ShI, № 590), Jome' al-qori (O'zR FA ShI, № 301), Naqd at-tajvid (O'zR FA ShI, № 733), Vozih at-tajvid (O'zR FA ShI, № 591), At-Tajvid al-Muhammadiyah (O'zR FA ShI, № 6457/VI).

Scientific innovations of the research include:

It was proven that in Central Asia the science of recitation of the Qur'an was widely developed in Movarounnahr. The works ("Qawoid al-Qur'an", "Durra al-farid", "Majma al-ajib") of as such prominent scholars as Hafiz Dostmuhammad, Hafiz Badriddin Bukhari, Yormuhammad Samarkandi who were born and formed in Central Asia in the Middle Ages were widely used as the main textbooks.

It was grounded on the basis of sources that special schools, which specialized in teaching seven types of recitation (7 qiraats) in the Islamic world called Shotibiykhana, operated in Turkestan at the end of the 19th century. According to sources, in one of such famous schools in Bukhara, Abdullah Khoja Alam Bukhari and Fakhriddin Bukhari, the leading representatives of the science of recitation, worked as teachers;

Manuscripts also prove that 200 copies of "Hirz al-Amoniy", one of the most important manuals in the science of recitation not only in the region but also in the whole Muslim world, published in Tashkent in 1914 with three commentaries, were sent to the holy cities of Mecca and Medina for use by specialists and students.

Although the name of the author of Nazm al-Qawaid, a popular 19th-century work in madrasahs in Central Asia, and its written date vary in different sources, it was proven that the author's name is Muhammad Zahid al-Harawi, that it was written at the end of the XVII century, and was translated into Turkic in verse at the beginning of the XIX century.

The practical results of the research are as follows:

Information on the life and work of scientists who lived and worked in the field of Tajweed in the late XIX - early XX centuries was collected;

The work in verse created on Tajweed and Qiraat "Tajvid Umm al-Kitab" of a Bukhara writer Akmalkhantora Tashkendi, created in the territory of what is now Uzbekistan in the late 19th and early 20th includes (1840-1884), the books "Hujjat al-waqifin" by Bukhara writer, calligrapher and reciter Abdurahim Qurro Torobi (1837-1905) and "Tajvid al-Qur'an al-Majid" by Jadid enlightener Siddiqi Ajzi Samarkandi (1864-1927) were identified and introduced into scientific use;

It has been found that Jadid thinkers of the early twentieth century focused on the sciences of Qiraat and Tajweed and created tajweed pamphlets for children.

Information on the life and work of scientists who lived and worked in the field of Tajweed in the late XIX - early XX centuries was collected;

Reliability of research results. The reliability of the results of the study is based on the fact that the views and conclusions on the sciences of Qiraat and Tajweed are based on manuscripts and lithographs kept in the Manuscripts Fund of the Academy of Sciences of Uzbekistan (10)⁴⁹ and the International Islamic Academy of Uzbekistan (5)^{50 51}.

Although it is known from the catalogs that other manuscripts in the country

⁴⁹ Tashil at-tajvid (O`zR FA ShI, № 399), Tuhfat al-atfol (O`zR FA ShI, № 590), As`hal at-tajvid (O`zR FA ShI, № 698), Tuhfat as-sibyon (O`zR FA ShI, № 671), Fath at-tajvid (O`zR FA ShI, № 732), Muntaxab at-tajvid (O`zR FA ShI, № 590), Jome` al-qori (O`zR FA ShI, № 301), Naqd at-tajvid (O`zR FA ShI, № 733), Vozih at-tajvid (O`zR FA ShI, № 591), At-Tajvid al-Muhammadiy (O`zR FA ShI, № 6457/VI).

⁵⁰ Risolai tajvid (O`XIA MX, №311/I), Qavoid al-Qur`on (O`XIA MX, №311/VIII), Nazmi Risolai tajvid (O`XIA MX, №311/IX), Risolai tajvid (O`XIA MX, №312/I) va Risolai vaqfi G`ufon (O`XIA MX, №312/II).

⁵¹ See the list of references on the research-based works and the appendix 6 of the dissertation.

also contain pamphlets in these areas, they did not belong to the authors of the late XIX - early XX centuries, and the authors of the pamphlets are unknown, so we had to rely on sources in the Manuscripts Fund.⁵²

Scientific and practical significance of research results. The scientific significance of the research is explained by the fact that its results can be used to improve the theoretical conclusions about the life of the Qaris (reciters) who worked in the late XIX - early XX centuries and their scientific heritage.

The practical significance of the research results is explained by the study of the history of statehood in Uzbekistan, the study of written cultural heritage, transmission to the younger generation, the development of training courses of programs for imams and otinoyis (women clerics), improving the implementation of state programs of the field.

Implementation of research results. On the basis of the scientific results of the analysis of sources on the science of tajweed created in the territory of Turkestan in the late XIX - early XX centuries the following were found out:

In the Middle Ages, the science of recitation of the Qur'an was widely developed in Movarounnahr. Such scholars as Masumkhoja Keshi, Hafiz Dostmuhammad, Hafiz Badriddin Bukhari, Yormuhammad Samarkandi, who had in-depth knowledge in seven different readings of the Qur'an, emerged from the region. The scientific conclusions that they were taught as a basic textbook are included in the content of the book "Vozih at-tajvid" by Abdulvahid qori Abdurrauf oglu (reference of the Committee on Religious Affairs under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan No. 5177 of October 16, 2020). As a result, theoretical knowledge of correct reading and pronunciation has been enriched and knowledge about the prominent scholars has been formed;

At the end of the 19th century, special schools called "Shotibiykhona", which were specialized in teaching seven famous in the Islamic world types of recitations, operated in Turkestan. Such local scholars as Abdullah Hodja Alam Bukhari and Fakhriddin Bukhari worked at one those schools in Bukhara. These ideas have been embedded in the content of the textbooks "Recitation of the Qur'an and Tajweed", "Development of Tajweed science in Movarounnahr", "Life and work of scholars engaged in the science of Qiraat" and "Guide to the subject of recitation and Tajweed" for students of educational institutions of the Muslim Religious Board of Uzbekistan on special order. (Reference of the Religious Board of Muslims of Uzbekistan No. 2192 of November 6, 2020).

The information on the author of "Nazm al-Qawaid", a popular 19th-century book in madrasahs of Central Asia, and the date it was published vary in different sources. In spite of this it was proven that the author of the work is Muhammad Zahid al-Harawi and it was translated in verse into the Turkic language and the information about this included in the book "Scholars of the Great Country" on the basis of the order (reference book of the International Research Center of Imam Termezi dated November 18, 2020 No 03-26/21). As a result it served to the scientific and cultural community, in particular, has served to inform young people and improve the

⁵² See appendix 5 of the dissertation on information on tajweed and qiraat in catalogs on scientific descriptions of manuscripts.

professional skills of the people of the field.

Approbation of research results. The results of this research have been discussed at 5 international and 5 national scientific conferences.

Publication of research results. 23 scientific works on the topic of the dissertation, including 13 articles in scientific publications recommended for publication of the main results of doctoral dissertations of the Higher Attestation Commission of the Republic of Uzbekistan, including 9 in national and 4 in foreign journals have been published.

The structure and scope of the dissertation. The content of the dissertation consists of an introduction, three chapters, each consisting of three paragraphs, a list of sources and references used, and appendices. The volume of the dissertation is 137 pages.

MAIN CONTENT OF THE DISSERTATION

The introductory part is based on the relevance and necessity of the chosen topic, it also analyzes the level of study of the problem, shows the priorities of research in the development of science and technology of the Republic and the plans of research work of the higher education institution where the dissertation was conducted, and information on the scientific novelty of the research, the reliability, scientific and practical significance of the research results, the practical results of the research, its implementation, approbation, publication and the structure and scope of the dissertation. The structure and scope of the dissertation. The dissertation consists of an introduction, three chapters, each consisting of three paragraphs, a list of sources and references used, and appendices. The volume of the dissertation, including appendices, is 166 pages.

The first chapter, entitled «**History of the Formation of the Sciences of Tajweed and Qiraat and the Theoretical Foundations of Their Study**» shows the role and importance of «Quranic studies» among other Islamic disciplines. In addition, the history of the sciences of qiraat and tajweed in Movarounnahr is covered on a scientific basis, including information on the sources created in this field in the region.

The first paragraph of this chapter is entitled «*Theoretical and Methodological Foundations of the Study of Tajweed and Qiraat*» The sciences of Islamic studies include Hadith, Fikh, Kalam, and Faroez, as well as the sciences aimed at a comprehensive study of the Qur'an. These sciences are collectively referred to as the «sciences of the Qur'an.» These include Tafsir, Usul at-tafsir, Nasih and Mansukh ilmi, Qiraat and Tajweed.

Different readings of the Qur'an originated in the first period of its revelation. Indeed, the Qur'an was revealed in accordance with the dialects of the Arabic language. The revelation of the Qur'an in seven letters is one of the most delicate topics. This issue has been studied and interpreted differently by later scholars on the basis of different approaches. In particular, Hafiz Abu Hatim ibn Hibban Busti states that people have put forward thirty-five different views on the subject⁵³. Scholars

⁵³Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Hadis va Hayot/ 30 – juz. - Toshkent: Sharq, 2007. - B. 257.

who have carefully studied this information have come to the conclusion that the revelation of the Qur'an in seven letters is the seven differences in the pronunciation of some of its words and letters⁵⁴. Over the centuries, Mutawatir, Famous, and Shaz forms of Qur'anic recitation have been formed. The manuscript kept in the Manuscripts Fund of the Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhan Beruni of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan states that Surat al-Fatihah in Shaz reciting should be read in the following form⁵⁵.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ. نَحْمَدُ اللَّهَ رَبَّ الْعَالَمِينَ. الرَّحْمَنَ الرَّحِيمَ. مَلَكِ يَوْمِ الدِّينِ. إِنَّا لَكَ نَعْبُدُ وَ إِنَّا مِنْكَ نَسْتَعِينُ. أَرْشَدْنَا السَّبِيلَ الْمُسْتَقِيمَ. سَبِيلَ الَّذِينَ مَنَنْتَ عَلَيْهِمْ سِوَى الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَ غَيْرِ الضَّالِّينَ.

The founders of the Shaz recitation were Hasan Basri (d. 110/728), Ibn Muhaysin (d. 123/740), Amash (d. 148/766), and Yahya Yazidi (d. 202/818)⁵⁶.

In the course of time, the concept of «seven letters» gave way to «seven readings». During the years of independence in Uzbekistan, the development of the field of Quranic studies has laid the foundation for the consistent study of the history of the sciences of recitation and tajweed. This is mentioned in the introductory part of the dissertation. This chapter mainly analyzes the theoretical and methodological aspects of the scientific study of the history of the sciences of recitation and tajweed.

The second paragraph of the first chapter is entitled «Formation and Development of the Science of Tajweed and Qiraat in Movarounnahr», which analyzes the spread of the science of tajweed in the region, the scientific activity of famous reciters and Qur'an scholars.

The set of rules for the correct recitation of the Qur'an - the science of tajweed - became widespread as soon as Islam entered the territory of Movarounnahr. Among the sheikhs of Muhammad ibn Ismail Bukhari (810-870), the Sultan of the Hadith, were mature representatives of the science of qiraat. In particular, Ubaydullah ibn Musa Abbasi (738-828) can be called one of such scholars. He is a student of such famous scholars of qiraat as Hamza Zayyat (700-773) and Imam Kisa'i (d. 805), the scholars of seven recitations. Abul-Qasim Haysam Bukhari was also a scholar of recitation, and he became famous in the 50s of the ninth century, during the time of Imam Bukhari.

According to the researcher D.Yusupova, during the Timurids, Mawlana Mu'iniddin Farahi (d. 1501), Amir Ikhtiyoriddin Hasan Turbati, Mawlana Mu'iniddin Waz, Jamoliddin Atoullah (d. 1499), Amir Sayyid Asliddin Abdullah Husseini (d. 1478), Hafiz Ghiyas (d.1468) were the leading scholars of the religious sciences⁵⁷.

During the reign of Amir Temur, Samarkand was visited by the famous qiraat scholar Shamsiddin Jazari (1350-1430), where he conducted scientific work for some time. In addition to teaching students from his famous poetic work on the science of tajweed, Muqaddimat al-Jazariya, he also gave Ijazas (permission) to recite the Qur'an. In the 16th century, a Samarkand scholar, Yormuhammad Samarkandi, wrote a work on the sciences of Qur'an and tajweed, «Qawaid al-Qur'an». It details the style and rules of recitation of Imam Asim and his narrators. Manuscripts of this

⁵⁴ Abdulloh Salohiddin Rahmatulloh Mirzaqosim. Tajvid. – Toshkent: Movarounnahr, 2006. B. 12-13.

⁵⁵ O`zR FA SHI qo`lyozmalar fondi, inv. № 10493/X.

⁵⁶ Sha`bon Muhammad Ismoil. Al-Ahruf as-sab`atu va-l-qiroat va ma yusaru havlaha min shubhatin. – Makka: Saqaf al-adabi, 2001. B. 119.

⁵⁷ Yusupova D.Yu. Jizn I trudi Xondamira. – Toshkent: Fan, 2006. – S. 110-119.

source are kept in the Manuscripts Fund of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. Mawlana Ali al-Qari used this work in his commentary on «Muqaddimat al-Jazariya».

Hafiz Badriddin Bukhari, better known as Hafiz Kalon, wrote a work on the science of recitation, «Durrat al-Farid». Hafiz Dost Muhammad ibn Yadgar Waziri, who lived and worked in the 17 th century, wrote seven, ten, and sixteen recitations in his book «Majma al-ajayib». Muhammad Baqi ibn Tursun Muhammad ibn Babajan ibn Mawlana created a complete commentary on the verse of Imam Shatibi in Persian, dedicated to Miran Bukhari Saktari Subhanqulikhan. This work was published in 1914 in Tashkent with the commentaries of Mawlana Ali al-Qari and Muhammad Sho'la. The great poet Alisher Navoi also had knowledge of the Qur'an, in particular, the sciences of qiraat and tajweed.

The spread of the sciences of qiraat and tajweed in Movarounnahr was also due to the fact that some rulers knew them at the level of specialists, paid special attention to them and raised their development to the level of state policy. In particular, HafiziKalon in his work «al-Mufrada al-mufida», written in 927/1521, gave information about the Shaybani ruler Ubaydullah Khan's knowledge of Tafsir, Hadith, Fiqh, Sarw and Nahf⁵⁸.

In the third paragraph of the first chapter, entitled «Specific Methods of Works on the Science of Tajweed Written Before the XIX Century», the sources on the science of Qiraat and tajweed are involved in scientific analysis. Among the Islamic sciences, such as tafsir, hadith, kalam, and fiqh, the sciences of qiraat and tajweed have a special place. The emergence and formation of these sciences regarding the rules of correct reading of the Qur'an dates back to the early days of Islam. In the process of formation as a science of recitation and tajweed, qori-specialists who were specially engaged in them also emerged. In addition to passing on their knowledge in this area to the next generation on the basis of the disciple tradition, they have also left a huge scientific legacy related to these sciences. As a result, popular sources on the sciences of qiraat and tajweed emerged in the Muslim world. The period under study - from the end of the XIX century to the beginning of the XX century in the Movarounnahr region created a number of famous and scientifically significant books on the sciences of qiraat and tajweed, most of which served as the main source for works written during the period. Some of them have been discussed in this part.

One of the most famous representatives of the sciences of qiraat and tajweed, Shamsiddin al-Jazari (751-833 / 1350-1429), wrote a two-volume work entitled «Goyat an-nihaya fi tabaqat al-qurra». It contains information about 3955 reciters of the Qur'an and teachers of recitation⁵⁹. Shamsiddin al-Zahabi (673-748/ 1274-1348) mentioned in 1242 Qur'an qaris and qiraat teachers in his book «Ma'rifat al-qurra al-kibor ala-t-tabaqat wa-l-asar»⁶⁰. It can be said that about a third of these qaris left a significant scientific legacy. Among them there were scholars from Movarounnahr as well, but not all of their works have survived to our time. Some of these works became famous at that time, while the rest remained in manuscript form. For example, according to the author of Ghayat an-Nihaya, a scholar of recitation named

⁵⁸Hofizi Kalon. Al-Mufrada al-mufida. O`zR FA ShI qo`lyozmasi, № 2945. – B. 3^b

⁵⁹Shamsiddin ibn Jazariy. G`oyat an-nihoya fi tabaqot al-qurro.2 jild. – Bayrut: Dor al-kutuv al-ilmiya, 2006.

⁶⁰Shamsiddin Zahabiy. Ma`rifat al-qurro al-kibor. 4 jild / Tahqiq: Tayyor oltiquloq. – Istanbul, 1995.

Yusuf ibn Muhammad al-Kharazmi wrote a book on the subject called «at-Taqrīb». However, in the course of the research, no information was found on that manuscripts being kept in any of the manuscript funds of the world.

Hundreds of scholars from Movarounnahr have worked in the field of the sciences of qiraat and tajweed, devoted to the rules of correct reading of the Qur'an. Most of the rare manuscripts in the main fund of the Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhon Beruni of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan are works on the science of tajweed. However, there is almost no general information about them. According to preliminary estimates, 141 Arabic sources and 182 Persian and Turkic sources are manuscripts on the science of Tajweed. Though most of them are copies of «Hirz al-amani wa wajh at-tahani» written by Imam Shatibi (1144-1194), «Al-Muqaddima» written by Shamsiddin al-Jazari (1350-1429) in Arabic, and «Qawaid al-Qur'an» written by a local scholar Mirza Zahid (18th century) in Persian, it should be noted that there are a number of sources that have not yet been studied, and remain unknown to the world scientific community, which are not available in other manuscript collections of the world. They also have not been given a perfect scientific description. Most of the sources on Tajweed are manuscripts of «Qawaid al-Qur'an» by Mirza Zahid. During the close acquaintance with this source, it was determined that there is a need for special scientific research on it.

According to the card indexes, 63 copies of this work are kept in the Main Fund. Most of them were written in the 19th century. In addition, the Dublet Foundation also has at least 60 copies of it. More than 10 copies of the work can be found in the Hamid Suleiman Foundation. The author's name is given in the manuscripts in the form of Mirzo Zahid, Zahid, Zahidi, Mulla Zahid, Mawlana Zahid. Information about him is almost non-existent in the sources. Experts who created a brief scientific description of the manuscripts of the Dublet Foundation noted that the author of «Nazm al-Qawaid» was Mirza Zahid Hirawi, who died in 1690⁶¹. He was Muhammad Zahid ibn Muhammad Aslam al-Harawi, one of the leading scholars of the time. Because he worked as a muhtasib in Kabul, the words Mir and Mirza were used with his name. He is also known for his commentaries on such famous works on theology as «Al-Shamsiya», «Al-Mawaqif», and «Tahzib al-Mantiq». Lithographs of these comments were published several times⁶². Sources also say that he wrote a work entitled «Risala tasdir at-tasawwur wa-t-tasdiq»⁶³. In the course of research, it was found that this work became more famous in Khorasan, rather than in Mowarounnahr.

Another source on the science of Tajweed is called «Qawaid al-Qur'an». The author of the work is a 16th century scholar Yormuhammad ibn Khudoydod Samarkandi. There are about 15 copies of this book which is dedicated to the Shaybani ruler Ubaydullah Khan. Scholars living in Turkestan in the XIX-XX centuries used «Qawaid al-Qur'an» as the main source in the creation of treatises on

⁶¹Qo'lyozma uchun qarang: OzR FA ShI, № D 2578/II. OzR FA ShI Dublet fondi qo'lyozmalarining qisqacha ilmiy tavsifidan foydalanishda yaqindan yordam bergan institut katta ilmiy xodimi, tarix fanlari nomzodi H.A Aminovga minnatdorchilik bildiraman.

⁶²Ali Akbar Dehxudo. Lug'atnoma. 8 – jild. – Tehron: Muassasai in tasharot va chopi Donishgohi Tehron, 1993. – B. 11084.

⁶³Muhammad Zohid Haraviy. Risola tasdiq at-tasavvur va-t-tasdiq. O`zR FA ShI, № 5330/VII. – B. 147^a-154^b.

Tajweed. In particular, the chapter «Ashal at-Tajweed» written by Mir Ziya Jizahi and published in Samarkand in 1913, entitled «The statement of Reading by Following the Letters» is exactly the same as the chapter «Dar bayoni rioyat kardani huruf» of «Qawaid al-Qur'an» can be seen.

It is known that the works «ad-Durrat al-farida» and «Anis al-qurro» were written by a scholar from Bukhara known as Hafiz Kalon. The author is one of the scholars who carried out scientific work in Bukhara during the reign of UbaydullaKhan⁶⁴.

Another work by Hafizi Kalon, which is kept in the manuscripts fund of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan under number 452945, is called «Anis al-qurro». Its manuscript was written in 1521 and may also be an autograph.

Muhammad Sadiq ibn Abdulbaqi Fergani, a Fergana scholar who created under the pseudonym Sidqi, wrote a book entitled Riyaz al-Abrarin 1591. The 41-page manuscript is a unique Persian source on the science of reciting the Qur'an⁶⁵.

A number of manuscript collections around the world contain many manuscript sources created by Movarounnahr scholars, which have not been put into scientific circulation and whose descriptions have not been created. Among them, the works of Islamic sciences, in particular, the science of Tajweed, are of special interest. The Tajweed works created in Movarounnahr and which have come down to us are mainly 16th century sources. By the 19th century, a number of short treatises had been written on the subject, especially poetry and prose in Persian and Turkic, intended for beginners to the science of Tajweed. In the early twentieth century, more than a dozen of these works were published in lithography. At the same time, it should be noted that the life and scientific activity of the authors of these books, the specific features of their works have not yet been studied on a scientific basis. Their study is of great practical importance in the process of filling in some of the still unopened pages of the history of the science in Central Asia and its center, ancient Turkestan - Uzbekistan. By studying these works, one can get a full picture of the invaluable contributions of our ancestors to Islamic civilization.

The second chapter of the dissertation is entitled «**The role of Tajweed and Qiraat in the Religious and Enlightenment Environment of Turkestan in the late XIX - early XX Centuries**» The first paragraph of this chapter, entitled «*Development of the science of Tajweed in Turkestan in the late XIX - early XX Centuries*» provides a scientific analysis of the peculiarities of the development of Tajweed in the area during the named period.

In the 19th century, Central Asia was ruled by three khanates. During this period, the Kungrad dynasty in the Khiva khanate, the Minglar dynasty in the Kokand khanate, and the Mangit dynasty in the Bukhara emirate came to power. The reforms carried out by the enlightened khans and emirs in the cultural and enlightenment spheres have led to a positive attitude towards science and scientists. National revival and positive changes began to be felt in almost all areas. Especially in the Muslim society, the Qur'an and the sciences related to it had a special place, and the activity of the reciters (qaris) and qarikhans (reciting schools) improved significantly under

⁶⁴Hofizi kalon. Ad-durrat al-farida. O`zR FA ShI qo'lyozmalar fondi, №№ 10530; 10685/XI; 2945.

⁶⁵Muhammad Sadiq Farg'oni. Riyoz al-abror. O`zR FA ShI qo'lyozmalar fondi, № 6395/II. - 8b-49a b.

the supervision of the rulers.

Munis Khorezmi (1778-1829) mentions Muhammad Amin, the founder of the Kungrad dynasty, and describes him as «He was generous in reverence and glorification of the ulama and fuzala (the scholars and educated).»⁶⁶ Regarding Muhammad Rahim I (1806-1825), he says, «Reaching his adolescence and discernment of right and wrong he developed knowledge and was inclined to a close relationship of religion and science.»⁶⁷ In addition, it is said in «Firdavs al-Iqbal» That Muhammad Rahimkhan I paid special attention to the science of recitation, including personally examining the recitation of students, taught the science of Tajweed in the palace mosque, in general, qiraat and tajweed were given a state importance.⁶⁸

In the late 18th and early 19th centuries, the Bukhara Emirate was ruled by Amir Shah Murad (1785-1800), known by his penname Masum (Innocent). He was educated in a madrasah in his youth and memorized the Qur'an completely.⁶⁹ He was well acquainted with the famous work «Shotibi belonging to «Ten Qiraats». Sources mention that Haydar (1800-1826), one of the rulers of Bukhara, was one of the qaris who memorized the Qur'an in full. In particular, in the work «Gulshani Muluk» it is stated:

رعیت پرور، دانا و عالم و نجی و متقی و حافظ کلام الله بود. با وجود اشتغال پادشاهی هر روز با
چهار صد ملا درس میگفت

«He loved people, was wise, pure, pious, a memorizer of Kalamullah (the Qur'an). He taught four hundred mullahs (students of Qur'an) every day, in addition to his royal duties.»⁷⁰ The fact that the rulers were personally engaged in the sciences of recitation and tajweed shows that there was a high interest in these sciences in the region.

The second paragraph of this chapter, entitled «The life and scientific activity of scholars engaged in the science of reading in the late XIX - early XX centuries» analyzes the activities of scientists in the field in this area.

Polotjon Domulla Kayumov's (1885-1964) work «Tazkirai Qayyumiy» tells about a number of creative poets, their life and scientific activity, and gives examples of his poems.⁷¹ The information given in the book tells us that the poets also took an active part in the social life of their time.

Polatjon Domulla Qayyumov said, «A person who learns the science of reciting the Qur'an is called a qari,» and gave his idea who should be given the title of «qari».⁷² Elsewhere, it is mentioned that a person who learns the Qur'an from a master with tajweed is called a qari.⁷³ According to him «qari» meant not only one who memorized the Qur'an, but also the one who was aware of the science of recitation and followed it. Among the poets and writers whose names are mentioned in Tazkirai Qayyumi, some qaris were paid special attention. In particular, most of

⁶⁶Munis va Ogahiy. Firdavs al-iqbol. O'zR FA ShI qo'lyozmalar fondi, inv. № 5364/I. - V. 125a-125b.

⁶⁷Munis va Ogahiy. Firdavs al-iqbol. O'zR FA ShI qo'lyozmalar fondi, inv. № 5364/I. - V. 199a.

⁶⁸Munis va Ogahiy. Firdavs al-iqbol. O'zR FA ShI qo'lyozmalar fondi, inv. № 5864. - V. 169b-170b (338-340).

⁶⁹Ismoilov M. XVIII asrning oxirlarida Buxoro amirligi ma'naviy hayotida Amir Shohmurodning o'rni // Toshkent Islom universiteti ilmiy-tahliliy Axboroti. - № 2. - Toshkent, 2008. - B. 49-53.

⁷⁰Muhammad Yaqub. Gulshan al- muluk. O'zR FA ShI qo'lyozmalar fondi, № 1507/3. - V. 270a.

⁷¹See: Polotjon domulla qayyumov. Tazkirai Qayyumiy / Nashrga tayyorlovchi: A. Qayumov. - Toshkent, 1998. 1-jild. - 1-246 b.; 2-jild. - 247-469 b.; 3-jild. - 470-712 b.

⁷²The same source. Volume II. - P. 433.

⁷³The same source. Volume II. - P. 540.

them were from the Fergana Valley, and the rest are from other regions of Uzbekistan.

This section of the dissertation summarizes and analyzes information about the poets whose names appear in a number of treatises and manuscripts.

The third paragraph of the second chapter is entitled «Comparative Analysis of Local Styles and Approaches Formed in the Region». It discusses the methods of memorizing the Qur'an and the specific approaches of the reciters in this regard. At the same time, it was found out from primary sources of this section that in the XIX and early XX centuries in the madrasahs of Bukhara the work «Shotibiy» was taught as the main guidebook. The peculiarities of the licenses issued to students in the Central Asian universities operating until the beginning of the XX century were analyzed. The methods and approaches of the reciters of the region in the science of recitation, in particular, their special study of such issues as pausing between verses - «waqf and ibtido», «zallat al-qari» were highlighted on the basis of the sources.

The third chapter of the dissertation, entitled «Comparative Study of Sources on the Science of Tajweed Created in Turkestan in the late XIX - early XX centuries», is devoted to the codicologic features of the sources created during this period, their scientific significance.

The first paragraph of this chapter is entitled «Sources on the Science of Tajweed Written in Turkestan in the late XIX - early XX Centuries and their Codicological Description.» It contains information about the writer Akmal Khan Tora Tashkendi, who lived in Tashkent in the XIX century and wrote in Arabic, Persian and Turkic languages. After all, his life and scientific activity, in particular his contribution to the field of poetry, his scientific legacy has not yet been fully explored. Therefore, in this paragraph it was considered necessary to provide detailed information about him, about his manzuma called «Tajwid umm al-Kitab».

A number of books on the science of Tajweed have been written in Turkestan, most of which have been published in lithographs in large numbers. Akmal Khan Tora Tashkendi's poem «Tajwid umm al-Kitab» is one of such works. This work, dedicated to the rules of Tajweed of Sura-i-al-Fatiha, was published in 1895 in Tashkent and Bukhara together with the book «al-Muqaddima al-Jazariya». It should be noted that this work consists of 24 beits written in Arabic, the first and second bytes are sermons, the third beit is the introductory part, the fourth and twenty-third beits are the main part, and the twenty-fourth beit is the conclusion.

The works of Domla Sayfullah ugli Abdunnosir (Tuhfat at-Talibin), Hafiz Abdullah (Margub al-qari), Ismail qori Bukhari (Qawaid al-qiraat), who lived and worked in the period mentioned in this paragraph, have also been scientifically analyzed. At the same time, it should be noted that it has studied a number of unexplored sources on the science of tajweed, created in the XIX century. In particular, some information about the poem «Tajweed umm al-Kitab» written by Akmal Khan Tora Tashkendi in Arabic has not been yet known to the scientific community.

The second paragraph of this chapter, entitled «Comparative analysis of works on the science of Tajweed in the late XIX - early XX centuries» is devoted to the comparative analysis of lithographic sources.

At the end of the XIX - beginning of the XX century the first national printing centers appeared in the Turkestan region. This led to the spread of works on the sciences of recitation and tajweed, along with other books. One of the books of tajweed created in the early twentieth century, «Vozih at-tajweed» was published in 1903 in the printing house named after Il'in in Tashkent. This source was created by one of the prominent scholars of the time, Abdulvahid Qori Tashkendi (1855-1937). He is the calligrapher and publisher of three national reprints of the Qur'an, known as Abdulwahid in his time.

«Wazih at-Tajweed» is a 122-beit poem, and the author published the year of its writing in alphabetical order by the title of the work. This corresponds to 1321 AH. The author writes: «I asked the Master of Mind about the year the work was written. This is determined by the name of Wazih at-Tajwid». He said, «I finished these rules in Turkic verse. Students will understand it easily», he said. The author's statement that «This work, entitled «Wazih at-Tajweed», was in fact translated from the books of Tajweed in Arabic and Persian», indicates that Arabic and Persian sources were widely used in the writing of this poem.

Abdurrahim Qurro Torobi is another scholar who lived and worked in the late 19th and early 20th centuries. Information about his life and activities is almost non-existent in the modern scientific literature, and rare in sources. Information about him can be found mainly in the works of Muhammad Sharif Sadri Zia Bukhari (1865-1932). Abdurrahim Qurro Torobi was born in the Khayrabad district of Bukhara and served as an imam in the Ark mosque during the reigns of Amir Muzaffar, Amir Abdullah and Amir Alimkhan. At the same time, Jafar Khoja also served as the librarian of the madrasa library. Because he worked in the ark, the children of princes and officials learned from him the science of calligraphy and tajweed. Since he knew the Qur'an completely and perfectly by heart, he also took on a responsible task, such as guiding the reciters in the territory of the khanate. Sadri Ziya described him as «the scribe of the Qur'an and the teacher of the students of Bukhara Tajweed.»

Abdurrahim Qurro Torobi was a famous calligrapher of his time, and according to Sadri Ziya, he wrote 250 copies of the Qur'an, and almost the same amount of *ofhaftiyak* book «Dalail al-Khairat» and a collection of prayers and supplications. This shows that he was a skilled calligrapher in copying books written in Naskh script.⁷⁴ It is also known that he wrote a work on the «waqfs» of the Qur'an, entitled *Hujjat al-Waqifin*. In the science of Tajweed, the «waqfs» of the Qur'an represent the rules of pausing between verses or within them. In the above-mentioned work, the places of «waqf» of each verse are mentioned one by one, and its levels are determined using special letters used in the science of tajweed.

During this period, a well-known enlightener, scholar, a representative of the Tashkent dynasty of reciters Alimkhan ibn Musakhan Tashkendi wrote a book of poetry and prose, consisting of two parts on the rules of reading the Qur'an. This work was published in 1903 at the Il'in Printing House in Tashkent. It is clear from this that although it was called «Olimiya», in fact the title of the book was «Fath at-tajweed». However, this title does not appear anywhere in the booklet. Perhaps it is

⁷⁴Voxidov Sh., Choriev Z. Sadri Ziya I yego biblioteka. - Toshkent: Yangi asr avlodi, 2007. - S. CLXIII.

the name given by the publisher of the pamphlet.⁷⁵ One manuscript copy of this work is kept in the Manuscripts Fund of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. In this copy, the title of the work is given as «Tajweedi Olimiya».⁷⁶

There is almost no information about Alimkhan ibn MusahanTashkendi in the sources. The above copy states that he wrote «Olimiya» on the fifth day of the month of Safar, 1321 AH, and that it consists of 190 beits.⁷⁷ This date falls on May 31, 1903 AD. This means that the year the author finished writing it, he managed to publish it at the Il'in Printing Center in Tashkent. The copy kept in the Manuscripts Fund of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan was published much later, on July 7, 1939. On page 01a of this work the following is inscribed: *This book from my uncle Mirza Abdullah, one of the sons of Alouddin Makhzum, belongs to Nodirkhan. «Tajvidi Olimiya», 1939, 07.07.* This indicates that the calligrapher's name might have been Mirza Abdullah.

In this section, the work of the well-known Jadid enlightener Siddiqi Ajzi (1864-1927) on the science of Tajweed, entitled «Tajweed al-Qur'an al-Majid», has also been studied on a scientific basis for the first time.

The third paragraph, entitled «Peculiarities of the Description of the Rules of Tajweed in the Sources of Recitation in Turkestan» analyzes the curricula and books of recitation and tajweed, their structure, the method of narration of the rules of tajweed.

The peculiarity of the textbooks on the science of tajweed created during this period is reflected in the fact that they were designed in the form of questions and answers for beginners. Tajweed books written in Turkestan were published in large numbers and were widespread among the people. «الْعَمَلُ بِالتَّجْوِيدِ فَرَضٌ عَيْنٌ لِكُلِّ مَنْ يَقْرَأُ الْقُرْآنَ», This shows that along with the intelligentsia, the common people were also actively engaged in the science of tajweed. In fact, some sources on the science of tajweed mention a fatwa stating, «It is obligatory for everyone who recites the Qur'an to perform tajweed».

Mir Ziya Jizahi's book «Ashal at-tajweed» was published in 1913 in Samarkand. A manuscript copy of this work is kept in the Manuscripts Fund of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan under number 9698.

On the title page of the work «وَرَتَّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِيلاً» (Recite the Qur'an with «tartil»! (piece by piece) (Muzzammil, 4) and the Hadith «من فسر القرآن براهه فيلتبوا مقعده من النار» - «If anyone interprets the Qur'an according to his own opinion, in hell his place will be prepared» are written.

And on the front page of «Muntakhab at-Tajweed» «خَيْرُكُمْ مَنْ تَعَلَّمَ الْقُرْآنَ وَعَلَّمَهُ وَ أَفْضَلُ الْعِبَادَةِ قِرَاءَةُ الْقُرْآنِ فَحَمَلُهُ الْقُرْآنَ الْقَائِمُونَ بِحُقُوقِهِ نَظْفًا وَعَمَلًا أَهْلُ اللَّهِ وَ خَاصَّتُهُ» (The best of you are those who learn and who teach the Qur'an. The very best of prayer is reciting the Qur'an. Those who memorize the Qur'an and follow its teaching and carry it duly in words and deeds are the people of Allah and His special servants.

Studying the scientific heritage of the ancestors in the science of tajweed is an important task today. Indeed, the study of the science of tajweed is a necessary

⁷⁵Olimxon ibn Musoxon Toshkandiy. Olimiya. O`zR FA ShI, № 11865. - 18 v.

⁷⁶The same source 01a.

⁷⁷The same source 10b.

practice for every reader of the Qur'an in order to avoid mistakes that may distort the content of the holy Qur'an.

CONCLUSION

1. Qaris – specialist in the science of recitation appeared in the early Islamic period. Indeed. The Qur'an was revealed in seven letters and read in this way. The concept of 'seven letters', which signifies the diversity of types of recitation (qiraat), emerged during this period. It was based on popular dialects of the Arabic language. This shows that the sciences of qiraat and tajweed originated in the time of the Sahabas (companions). In the course of time, as these sciences developed, the types of «seven readings», «ten readings» and «fourteen readings» were formed. The scholars of recitation and tajweed not only passed on their knowledge to the next generation on the basis of the teacher-disciple tradition, but also left a great scientific legacy in the form of books. During the period of the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, a number of important works on the sciences of recitation and tajweed were created in the Turkestan region, most of which served as the main guide for the works written during this period.

2. There are many manuscripts of Maworaunnahr scholars in the world's manuscript funds, which have not yet been studied and their scientific descriptions have not been created. Sources related to the Islamic sciences, especially the science of Tajweed, are also an important part of this heritage. Tajweed books which have survived to the present days, were mainly written in the region in the 16th century. By the 19th century, short treatises, poetry and prose books in Persian and Turkic began to be written on the subject. As a result of public awareness and the idea of developing the national language by Jadid thinkers, the tradition of writing books in Turkic and Persian, not in Arabic, was formed during this period. In the early twentieth century, more than a dozen of them were published in lithography. However, the life and work of their authors, the peculiarities of the books have not yet been fully explored. Their scientific study plays an important role in the study of some aspects of the history of Uzbekistan. In particular, it allows us to get a full picture of the invaluable contributions of our ancestors to Islamic civilization.

3. It is impossible to imagine a Muslim society without the Qur'an and related sciences. As a positive attitude of local rulers towards the Qur'an and its sciences, attention to qarisas well as their work increased. During the research it was found out that the rulers of Khiva khanate and Bukhara emirate were personally engaged in the sciences of qiraat and tajweed.

4. The reciters and specialists in the science of recitation were mainly reared in reciting schools (qarihanas). At the same time, there were «shatibiykhona» specializing in the special study of Imam Shatibi's work «Shatibi». During the research, on the basis of primary sources, the names of such scholars as Atoullah Khoja Alam Bukhari and Domla Fakhriddin Bukhari, who taught students at this school in Bukhara, were identified. It was revealed on the basis of scientific evidence that the regional education system had educational institutions specializing in the study of individual books.

5. In the works of Polatjon Domulla Qayyumov «Tazkirai Qayyumiy» and other

scientists who lived and worked in the early twentieth century, the names of a number of poets are mentioned; valuable information about their life and work is given; examples of their poems are given. This shows that the qaris were also active in social life. In particular, the book «Tazkirai Qayyumiyy» lists 14 such reciters.

6. The study of the sciences of recitation and tajweed, specific methods of memorizing the Qur'an were developed in the region. The study focused on these methods of memorizing the Qur'an, the importance of Qur'anic teachers in this regard, and the history of the Qur'an. Some teacher qoris had permission documents, which has increased the level of reliability and accuracy of the science of recitation and had a great impact on their enjoying public respect and esteem. During the study, the manuscripts of the licenses issued by Mullo Mute'ullah Hanafi and Abdulkadir Qashqari were identified and analyzed.

7. Books on the sciences of recitation and tajweed created in Turkestan in the late XIX - early XX centuries served as the main source for works written during this period. In particular, it was found that the work of the 16th century scholar Yormuhammad Samarkandi «Qawaid al-Qur'an» kept in the Main Fund of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan was the source for the book «Ashal at-tajweed» written in the XIX century. At the same time, it was revealed that the author of «Qawaid al-Qur'an» was Muhammad Zahid Hirawi, the work was written not in the XIX century, but in 1101/1690, and in the early twentieth century it was translated into Turkic under the name «Manzumat al-Qawaid».

8. By the 19th century, a number of short treatises, in particular, poetry and prose in Persian and Turkic, were created. In the early twentieth century, more than a dozen of them were published in lithography. The study includes «Tajwid Umm al-Kitab», «Tajwid al-Qur'an al-Majid», «Ashal at-Tajvid», «Tashil at-Tajvid», «Muntahab at-Tajvid», «Margub al-Qari». and the peculiarities of works such as Wazih at-Tajweed, the life and scientific activity of their authors.

Based on the results and conclusions of the research, the following suggestions and recommendations were made:

Taking into consideration the fact that seven types of recitation developed in the Middle Ages in Movarounnahr and many Tajweed scholars were reared in the region, it would be a good idea to publish a monograph entitled "The Science of Qiraat and Tajweed in Movarounnahr".

On the basis of books written in the late XIX - early XX centuries, it would be good to improve the educational and normative documents - curricula and programs, teaching materials of religious educational institutions on the sciences of the Qur'an, to add to the program the topic "Science of Qiraat in Movarounnahr."

It would be a good idea to create a scientific-annotated catalog of pamphlets on the science of Tajweed and recitation kept in the library of the Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhon Beruni, the International Islamic Academy of Uzbekistan, the Treasury of Sources, the Office of Muslims of Uzbekistan.

ИСМАТУЛЛАЕВ АБДУМАННАБ ТУРСУНБАЕВИЧ

**ИСТОЧНИКИ НАУКИ О ТАДЖВИДЕ, СОЗДАННЫЕ НА
ТЕРРИТОРИИ ТУРКЕСТАНА В КОНЦЕ XIX - НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ**

24.00.02 – Корановедение. Хадисоведение

**АВТОРЕФЕРАТ
ДИССЕРТАЦИИ ДОКТОРА ФИЛОСОФИИ (PHD) ПО ИСТОРИЧЕСКИМ
НАУКАМ**

Ташкент-2020

Тема диссертации доктора философии (PhD) по историческим наукам зарегистрирована в Высшей аттестационной комиссии при Кабинете Министров Республики Узбекистан за номером B2018.4.PhD/Is15.

Диссертация выполнена в Международной исламской академии Узбекистан.

Автореферат диссертации на трех языках (узбекском, русском, английском (резюме) размещен на веб-странице Ученого совета вуза (www.iiiau.uz) и на информационно-образовательном портале «Ziynet» (www.ziynet.uz)

Научные руководитель

Уватов Убайдулла Муродович

доктор исторических наук, профессор

Официальные аппоненты

Содилов Косимжон Фозилович

доктор филологических наук, профессор

Умаров Шукурилло Хурсандмуродович

доктор философии исторических наук (PhD)

Ведущая организация

Институт востоковедения имени Абу Райхана Бери Акадмии наук Республики Узбекистан

Защита диссертации состоится «___» декабря 2020 года в ___ часов на платформе Головного научно-методического центра в виде онлайн заседании Научного совета DSc.35/30.12.2019.IsI/Tar/F.57.01 при Международной исламской академии Узбекистана (Адрес: 100011, г. Ташкент, ул. А.Кадыри, 11, Тел: (99871) 244-00-56; факс: (99871) 244-00-65; e-mail: info@iiiau.uz).

С диссертацией можно ознакомиться в Информационно-ресурсном центре Международной исламской академии Узбекистана (зарегистрирована за № ____). (Адрес: 100011, г. Ташкент, ул. А.Кадыри, 11. Тел (99871) 244-00-91; факс: (99871) 244-00-65; e-mail: info@iiiau.uz).

Автореферат диссертации разослан «___» декабря 2020 года.
(реестр протокола рассылки № 9 от «30» ноября 2020 года)

Ш.А.Ёвкачев

Председатель научного совета по присуждению ученых степеней, доктор политических наук, профессор

Н.А.Мухамедов

Ученые секретарь научного совета по присуждению ученых степеней, доктор исторических наук, доцент

З.М.Исламов

Председатель научного семинара при научном совете по присуждению ученых степеней доктор филологических наук, профессор

ВВЕДЕНИЕ (аннотация диссертации доктора философии (PhD))

Объектом исследования является наука о таджвиде конца XIX – и в начале XX веков на территории Туркестана.

Предметом исследования является взгляды о науке тажвид и литературы по этому предмету, изданные в конце XIX и в начале XX веков на территории Туркестана.

Методы исследования: в освещении темы исследования использованы: сравнительный анализ, а так же палеографические и кодикологические анализы рукописных и литографических источников.

Научная новизна исследования состоит в следующем:

Доказано, что наука о чтении Корана была широко распространена в Мовароуннахре в средние века, и такие учёные Мовароуннахры по науке кираат, как Маъсумхожа Кеши, Хофиз Бадриддин Бухори, Ёрмухаммад Самарканди, в свою очередь, имели глубокие знания о семи кираатах и внесли значительный вклад в развитие этой области науки, их произведения «Кавоид аль-Куръон», «Дуррат ал-фарид», «Мажмаъ ал-ажойиб» написанные в Мовароуннахре приобрели широкую популярность даже на территории Хурасана и стали основой для последующих книг;

в конце XIX века в Туркестане существовали школы изучения семи кираатов, одна из школ «шотибийхона» была в Бухаре, и по источникам было доказано, что там преподавали два великих и знаменитых учителей по наукам Корана, Абдуллох Хожа Аълам Бухори и Фахриддин Бухори, а также местные учёные, считающиеся специалистами науки правильного чтения и красноречия;

научные заключения о широком развитии науки чтения Корана в средние века в Мовароуннахре, об учёных Маъсумхожа Кеши, Хафиз Дустмухаммад, Хафиз Бадриддин Бухори, Ёрмухаммад Самарканди, владевших глубокими знаниями семи видов кираата, об их произведениях «Кавоид ал-Куръон», «Дуррат ал-фарид», «Мажмаъ ал-ажойиб», которые были основными учебниками региона Центральной Азии, были внедрены в содержание книги «Абдулвохид кори Абдурауф ўғли. Возих ат-тажвид» (Справка Комитета по делам религий при Кабинете Министров РУз № 5177 от 16 октября 2020г.). В результате были обогащены теоретические сведения по правильному чтению и произношению Корана и сформированы знания о ведущих учёных этой сферы;

заключения и рекомендации по специальным школам «шотибийхона», которые специализировались на обучении известных семи кираат в исламском мире, и осуществлявших свою деятельность в Туркестане даже в конце XIX века, о том, что в одной из таких школ в Бухаре, преподавали местные учёные, как Абдуллох хожа Аълам Бухори и Фахриддин Бухори, эти выводы были внедрены в темы «Развитие науки таджвид в Мовароуннахре», «Жизнь и творчество учёных, занимающихся наукой кираат», а также в содержании учебника «Пособий по предмету кираат и таджвид» на основе заказа Управления Мусульман Узбекистана для студентов соответствующих учебных заведений (Справка Управления мусульман Узбекистана № 2192 от 6 ноября 2020г.). В результате были обогащены знания молодежи по науке кираат и таджвид и оказано влияние на овладение знаний по данным предметам;

заклучения о том, что произведение “Хирз ал-амони” было важным пособием в науке кираат, не только в регионе, но и в мусульманском мире, пособие было издано в 1914 году в Ташкенте, с тремя комментариями в 200 экземпляров и были посланы в Мекку и Мадину для использования специалистами и студентами, были внедрены в содержание книги “История системы образования Бухары” на основании заказа (Справка Центра исламской цивилизации Узбекистана № 316/20 от ноября 2020г.). В результате, было достигнуто ознакомление широкой общественности с богатой культурно-просветительской историей страны;

сведения об авторе и периоде написания произведения “Назм ал-Кавоид”, известного в медресе Центральной Азии в XIX веке, которое в разных источниках толковалось по-разному, что автором этого произведения является Мухаммад Зоҳид Хирави, а период написания – конец XVII века, и в начале XIX века это произведение было издано в переводе на тюркский язык в поэтическом стиле, были внедрены в учебник «Буюк юрт алломалари» (Справка Международного научно-исследовательского центра Имама Термизий № 03-26/21 от 18 ноября 2020г.) на основании заказа. В результате эти сведения послужили ознакомлению научно-культурной общественности, в частности молодёжи, сведениями по сфере и повышению мастерства сотрудников данной отрасли.

Внедрение результатов исследования.

В ходе исследования рукописи и литографические источники по кираату и таджвиду Корана, созданные на территории древнего Туркестана в конце XIX – начале XX веков, были выявлены из фондов и библиотек республики и введены в научный обиход;

Фонд рукописей и литографий Института востоковедения им. Абу Райхона Беруни Академии наук Республики Узбекистан, Фонд «Сокровище источников» Международной исламской академии Узбекистана и Управление мусульман Узбекистана изучаются как богатейшее наследия наших предков;

Определены жизнь и деятельность кари’и (чтецов) XIX – начала XX веков, создана база данных источников, поясняющих их труды по кираату и таджвиду;

Информация, представленная в диссертации, может быть использована в будущих исследованиях в области «История Ислама и источниковедение», «Религия», «Исламоведение», в научно-популярных брошюрах и лекциях по спецкурсам для вузов, а также при составлении образовательных программ.

Структура и объем диссертации.

Диссертация состоит из 137 страниц и включает в себя введение, три главы, заключение, список использованной литературы.

ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН ИШЛАР РЎЙХАТИ

СПИСКО ОПУБЛИКОВАННЫХ РАБОТ

LIST OF PUBLISHED WORKS

I бўлим (I часть, I part)

1. Исматуллаев А. Мирзо Зоҳиднинг «Назм ал-қавоид» асари ва унинг қўлёзмалари // «Имом Бухорий сабоқлари» журнали. № 1. – Самарқанд, 2019. – Б. 10-12. (24.00.02; № 13).

2. Исматуллаев А. Олимхон ибн Мусохон Тошкандийнинг «Тажвиди Олимия» рисоласи // «Sharq mash'ali» журнали. Тошкент Давлат Шарқшунослик институти. № 4. – Тошкент, 2019. – Б. 28-32. (24.00.02; № 13).

3. Исматуллаев А. Туркий тилли тажвидлар // «Ҳидоят» журнали. № 4. – Тошкент, 2019. – Б. 19. (24.00.02; № 2).

4. Исматуллаев А. Тажвидга оид манбалар // «Islom tafakkuri» журнали. Maxsus son. Ўзбекистон Ислом цивилизацияси маркази. – Тошкент, 2019. – Б. 8-9. (24.00.02; № 1).

5. Ismatullayev A.T. Treatises and materials about science of tajweed published in Turkestan // International Scientific Journal. Theoretical and Applied Science. Clarivate Analytics. Philadelphia, USA. Issue 12, volume 80. 2019. (Impact Factor: ESJI (KZ) =8,716).

7. Ismatullayev I.A. The science of tajvid and recitation in Mawarannahr // EPRA International Journal of Research and Development (IJRD), India. Volume: 5, Issue: 5, May 2020. (Impact Factor: 7.001).

8. Исматуллаев А. Қуръон фазилатларига оид асарлар ва Имом Бухорийнинг бу борадаги китоби хусусида // «Имом Бухорий сабоқлари» журнали. № 2. – Самарқанд, 2020. – Б. 41-42. (24.00.02; № 13)

9. Исматуллаев А. Хива хонлигида илмга муносабат // «Тафаккур» журнали. № 2. – Тошкент, 2020. – Б. 50-51. (24.00.02; № 16)

10. Исматуллаев А. Учебники Таджвида, опубликованные в Туркестане // «Молодой ученый» Казан (Россия). – № 29 (319), июль 2020. – С. 251-254.

11. Исматуллаев А. Мовароуннаҳрда ёзилган тажвид ва қироат илмига доир машҳур манбалар // «Ислом зиёси» (The Light of Islam) журнали. № 2. – Тошкент, 2020. – Б. 117-124. (24.00.00; № 17).

12. Исматуллаев А. ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондидаги тажвид илмига оид манбалар // «Имом Бухорий сабоқлари» журнали. № 4. – Самарқанд, 2020. – Б. 21-22 (24.00.02; № 13)

II бўлим (II часть, II part)

13. Исматуллаев А. Абдувоҳид қори Тошкандийнинг «Возиҳ ут-тажвид» асари ҳақида // Ёш шарқшуносларнинг академик Убайдулла Каримов номидаги

XV Республика илмий-амалий конференция материаллари. – Тошкент: Фан, 2018. – Б. 161-162.

14. Исматуллаев А.Т. «Дурри назим» асари ва унинг таржима нусхалари // Материалы V Международной научно-практической конференции «Global science and innovations 2019: Central Asia». VIII Том. – Астана, 2019. – С. 149-152.

15. Исматуллаев И. Акмалхон тўра Тошкандий ва унинг «Тажвид Умму-л-Китоб» манзумаси // «Молодой ученый» Казан (Россия). – №10 (300), март 2020. – С. 231-233.

16. Исматуллаев А.Т. Источники о науках тажвида на таджикском языке // Вестник института/Сокровищница науки. Таджикский Педагогический институт в городе Пенджикент Республики Таджикистан. № 1/1. 2019 г. – С. 267-270.

17. Исматуллаев А. «Назм ал-қавоид» асари муаллифи ким ва у қачон ёзилган? // Ёш шарқшуносларнинг академик Убайдулла Каримов номидаги XVI Республика илмий-амалий конференция материаллари. – Тошкент: Фан, 2019. – Б. 191.

18. Исматуллаев А. Хива хонлигида Қуръон кироати ва қориларга муносабат // «Диншуносликнинг долзарб муаммолари» мавзусидаги Ўзбекистон Халқаро Ислом Академиясининг XI илмий-амалий анжумани материаллари. – Тошкент, 2019. – Б. 80-83.

19. Исматуллаев А.Т. Абу Ҳафс ан-Насафийнинг «Заллат ал-қори» асари // Материалы VI Международной научно-практической конференции «Global science and innovations 2019: Central Asia». X Том. – Нур-Султан (Казахистан), 2019. – С. 242-245.

20. Исматуллаев А. «Қавоид фи илм ал-қироат» тўплами – тажвид ва қироат илми бўйича муҳим манба // -Ўзбекистон халқаро Ислом академияси Ёш олимларнинг илмий мақолалари тўплами. – Тошкент, 2019. – Б. 86-91.

21. Исматуллаев А. Отношение к знаниям в Хивинском ханстве // Хорезм в истории народов Евразии. Материалы международного симпозиума. – Каскелен, 2019. С. 49-52.

22. Исматуллаев А.Т. Абдуррахим қурро Торобий – Бухоро қорилари раҳбари // «Ҳозирги Ўзбекистон шароитларида илм-фан ва инновациялар» Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. II бўлим. Нукус 20 май 2020 йил. – Нукус: «Илим», 2020. – Б. 74.

23. Исматуллаев А.Т. Мовароуннаҳрда «Шотибий» асарининг ўқитилиши // «Марказий Осиёда ислом маданияти ва санъати: ўтмиш ва ҳозирги замон» номидаги «Бухоро – ислом маданияти пойтахти» номли форуми доирасида ўтказилган халқаро онлайн конференция материаллари. II бўлим. 28-29 май 2020 йил. – Тошкент: «Ўзбекистон халқаро ислом академияси» нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2020. – Б. 118-124.

Автореферат «Жамият ва бошқарув» журнали таҳририятида таҳрирдан ўтказилиб, ўзбек, рус ва инглиз тилларидаги матнлар ўзаро мувофиқлаштирилди.

Бичими: 84x60 ¹/₁₆. «Times New Roman» гарнитураси.
Рақамли босма усулда босилди.
Шартли босма табағи: 3. Адади 100. Буюртма № 295.

Гувоҳнома № 10-3719
“Тошкент кимё технология институти” босмахонасида чоп этилган.
Босмахона манзили: 100011, Тошкент ш., Навоий кўчаси, 32-уй.

